

СРЕДЊЕВЕКОВНИ СРПСКИ СПИСИ О КОСОВУ

Монахиња Јефимија, Кнез Лазар, Кнегиња Милица, Вук Бранковић, Раванички монаси, Давид, Јелена Балшић, Андоније Рафаил Епактит, Деспот Стефан Лазаревић, Најстарији српски записи о Косову

МОНАХИЊА ЈЕФИМИЈА 2

Предговор написао Милан Кашанин

КНЕЗ ЛАЗАР 7

Предговор написала Милица Грковић

КНЕГИЊА МИЛИЦА — МОНАХИЊА ЕВГЕНИЈА 10

Предговор написала Милица Грковић

ВУК БРАНКОВИЋ 12

Предговор написала Милица Грковић

РАВАНИЧАНИН I 14

Предговор написао Ђорђе Трифуновић

РАВАНИЧАНИН II 18

Предговор написао Ђорђе Трифуновић

РАВАНИЧАНИН III 20

Предговор написала Јелка Ређеп

НЕПОЗНАТИ РАВАНИЧАНИН 25

Предговор написао Ђорђе Трифуновић

ДАВИД 28

Предговор написала Јелка Ређеп

ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ 32

Предговор написао Милан Кашанин

ЈЕЛЕНА БАЛШИЋ 44

Предговор написао Ђорђе Сп. Радојичић

АНДОНИЈЕ РАФАИЛ ЕПАКТИТ 47

Предговор написао Ђорђе Трифуновић

НАЈСТАРИЈИ СРПСКИ ЗАПИСИ О КОСОВСКОМ БОЈУ⁵⁰

Предговор написала Милка Ивић

Монахиња Јефимија

Предговор написао Милан Кашанин

Последња деценија XIV века долази у најимпресивније и најоригиналније моменте српске средњовековне књижевности. Списи нису, опсежни, али су многобројни, а нису толико богати садржином колико изразом. Остајући у верској атмосфери, они су претежно историјског и витешког карактера — њихова централна тема је Косовска битка, њихова главна личност кнез Лазар. Наследник Немањића, кнез Лазар је у књижевности више различит од њих но њима сличан. И он је светитељ, али не једино због побожности и моралног живота, него, пре свега другог, због херојске смрти за земљу и хришћанство. Поготово се кнез Лазар разликује од светитеља који су се прославили као испосници — он се не бори са злим дусима него са иноверцима. Победник је и он, али на особен начин. Он није добио Битку на Косову, као што су Стефан Дечански и Душан добили Битку код Велбужда, нити је он тријумфатор који је освојио нове земље и задобио велик плен. Као ниједан Немањић, он је од непријатеља ухваћен и погубљен. Али, изгубивши земаљско царство, он је, морално непобедив, задобио небеско и, жив на другом свету, бори се против поробљивача његове земље и злих безбожника.

Друкчији по темама, главни књижевни списи те декаде друкчији су и по основном расположењу. Оно је дубоко трагично. Емотивни елементи претежу над интелектуалним, национални мотиви стоје изнад општељудских, патриотска атмосфера је зажарена до усијања. Мотиви су не може бити актуелнији — писци говоре о личностима које су и сами знали и о догађајима које су и сами преживели. Без обзира на своје састављаче, животописи, похвале и приче о кнезу Лазару нису црквени списи, ни житија, већ побожне хронике са призвукотом витешких песама. Подједнако задирући у живот народа и појединца, оне су савремене слушаоце потресале не само приповедачки и песнички, него и егзистенцијално, и то није најмањи разлог што су кнез Лазар и Косовска битка добили митско обележје и прешли у легенду.

И просторно и временски, писци у томе раздобљу су компактнији но у ранијим. До тада, они су живели и радили претежно по манастирима у Светој Гори; сад, они готово сви живе и пишу по манастирима и градовима по Србији. Нису сви ни анонимни. Уз писце који су у науци добили име Раваничани — под претпоставком да су били раванички монаси — има их који су познати и по имену и по активности у животу. Међу првима по времену — и не само по њему — долази деспотица Јелена, боље позната по монашком имену Јефимија, и патријарх Данило III. И као личности и као писци, они су исто толико тумачи световног колико духовног живота, и исто толико представници књижевности колико црквеног и властеоског друштва.

Деспотица Јелена (рођена око 1349), кћи ћесара Воихне, царевога братучеда, који је у источној Македонији добио на управу област Дрме, имала је све услове за добро васпитање — да научи читати и писати српски и грчки, радити уметнички вез, кретати се у кругу византијске и српске властеле и црквених људи, пратити световне и црквене догађаје код нас и у свету.⁽¹⁾ Нема директних извора из којих би се могло сазнати које је књиге држала у својој кући, које иконе, какав накит, какав намештај. Из концепта записа на једном рукопису светосавског Номоканона виси се да је, кад је била већ удата, поручила за себе Псалтир,⁽²⁾ књигу без које, вероватно, није била ниједна властеоска породица. Из другог једног записа — овај пут, ваљда, њеног — излазило би да је знала добро грчки.⁽³⁾ У недостатку другог, директног сведочанства, о њеној образованости и талентима сведоче текстови које је саставила и уметнички предмети које је поручивала или их сама радила.⁽⁴⁾

Најстарији текст Јеленин угравиран је у позлаћене сребрне плочице на сасвим малом диптиху (6 цм 5 x 7 цм 7), који је украшен бисером и драгим камењем — иконици којом је серски митрополит Теодосије даривао на крштењу њеног малог сина.⁽⁵⁾ Удата за деспота Угљешу Мрњавчевића, који је за последњих година цара Уроша владао Серском државом, Јелена је имала сина који је убрзо по рођењу умро и сахрањен био у Хиландару, у истом гробу са својим дедом по матери Воихном. Шаљући на гроб синовљев иконицу, деспотица Јелена је на спољашњим њеним странама дала у металу урезати запис. Настао између 1368. и 1371, запис је пун колико бола и мудрости толико нежног осећања. Он је кратак и сажет — није било ни простора за дуго причање. Са речима пуним хвале деспотица само каже од кога јој је син добио ту иконицу и с пуно скрушености се препоручује Богу. "Удостоји, Господе Христе, и ти, пречиста Богомати, и мене јадну", моли се она, "да се свагда бринем за разлучење душе моје, које угледах на онима који су ме родили и на рођеном од мене младенцу." Не заборављајући родитеље, она своје мисли упућује своје умрлом сину, кога не може да прежали — "за којим жалост", каже она, "непрестано гори у срцу моме". И сећа се свих матера, "по обичају матерњем побеђена" љубављу према детету... Јеленина молитва није конвенционална апстрактна молитва каквих су пуне биографије средњовековних светитеља; она је лична и конкретна. У њој није реч о мистичној љубави према божанству или светитељу, него о земаљској вези деце и родитеља. Млада мати се исповеда да, поред све своје вере, не може да не жали за дететом, и признаје да је, као и у свих матера, од ње јача жалост за умрлим. У старој српској књижевности је то први пут да једна жена отворено и директно говори о материнском осећању и о своје детету. Колико на хришћанску исповест, толико тај запис личи на антички помен угравиран на надгробној плочи.

Деспотица Јелена, после Угљешине погибије и губљења деспотовине (1371), морала је напустити Сер и живот владарке. Без оца, без матере, без мужа, без сина, она се, у својој двадесет другој години, замонашила и склонила у Крушевац на двор кнеза Лазара и кнегиње Милице која је, као и она, била од крви Немањића. Ако не срећна, дојучерашња деспотица Јелена, сада монахиња Јефимија, живела је код њих мирна близу двадесет година. После Косовске битке, у којој је и кнез Лазар погинуо, поново су дошли тешки дани. Кнегиња Милица, замонашена, са именом Јевгенија, имала је, за малолетства свог сина Стефана, да управља земљом у сложеним и мучним приликама. Четрнаест година млађа од ње и двадесет пет година старија од Стефана, Јефимија, о којој један биограф каже да је била мудра,⁽⁶⁾ показала се као незаменљив сарадник. Константин Филозоф је забележио како су, у пролеће 1398, Јевгенија и Јефимија ишле у Сер султану Бајазиту — у онај исти Сер у коме је Јефимија пре тридесет година била деспотица, и онеме истоме Бајазиту који је дао погубити кнеза Лазара — да оправдају кнеза Стефана због клевете да је султану постао неверан, и како су ту мисију добро извршиле и храбро се понеле.⁽⁷⁾ По повратку с пута, њих две су живеле, неко време у манастиру Жупањевцу (1398–1399), предане државним и уметничким пословима. На десној обали Жупањевачке реке, на висоравни изнад села Жупањевца, у Левчу, и данас се виде остаци утврђеног манастира–дворца — зидови очувани до десет метара висине, три куле и рушевине цркве — у коме су њих две боравиле кад је Јевгенија надгледала подизање манастира Љубостиње а Јефимија узела у рад завесу за царске двери у Богородичиној цркви у Хиландару.⁽⁸⁾ На тој импозантној завеси од тешког свиленог црвеног атласа (1 м 44 x 1 м 18), на коме је с великим мајсторством извезена златном и сребром жицом композиција на којој Христос у архијерејској одежди служи службу са св. Василијем Великим и св. Јованом Златоустим, пада у очи да је на једном свитку одабран натпис у коме стоји да не треба да се приближи причешћу онај који је везан плотски похотама и сластима.⁽⁹⁾ Текст извезен при дну завесе, који се обично цитира као Јефимијин, леп је, али не и оригиналан. Од њега припада Јефимији само реченица у којој се наводи ко прилаже завесу; скоро сав остали текст је позајмица из молитава које се читају пред причешће, а које су саставили Симеон Нови Богослов, Симеон Метафраст и св. Јован Златоусти. Завеса у Хиландару значајнија је за српску уметничку историју него за књижевну.

Од велике књижевне вредности је текст који је Јефимија извезла (средином 1402) на покрову за ћивот са моштима кнеза Лазара у Раваници.⁽¹⁰⁾ Насупрот декоративној раскоши и живописности завесе за царске двери у Хиландару, покров за ћивот кнеза Лазара, од црвеног атласа такође (величине 0,99 x 0,69), уметнички је крајње једноставан: лишен сваке фигуралне композиције, он се састоји само од натписа чија су крупна слова извезена златним концем и уоквирена бордиром са митовима лозице и лишћа. Текст је колико изразито родољубив толико изразито песнички. Указавши на врлине кнеза Лазара као човека и владара, уз дивљење његовој храбрости да изађе у сусрет непријатељу његове земље и хришћанске цркве, радије спреман да погине но да се преда, Јефимија му упућује дугу и страсну молбу за помоћ. "Преклони колена пред Господом који те је венчао венцем мучеништва", обраћа му се она, забринута за његову децу и за њихову и своју земљу, "моли да православна вера хришћанска неоскудно стоји у отачаству твоме, моли да победник Бог победу да љубљеним ти чедима, кнезу Стефану и Вуку." У наклоности коју су имали средњовековни људи за саборе, за велике скупине, за масе, Јефимија продужава: "Сабери збор својих сабеседника, светих мученика, и са свима се помоли Богу који те је прославио." Да не би било нејасноће, она прецизира да Србији треба помоћ светих ратника и војника: "Извести Ђорђа, покрени Димитрија, убеди Тодора, узми Меркурија и Прокопија, и четрдесет мученика севастијских не остави, ... дођи на помоћ нашу, где да си." Снебивајући се пред светитељем што му приноси овако мали дар, Јефимија се са захвалношћу сећа како ју је он свесрдно примио на свом двору. "О, мили мој господине и свети мучениче, ... телесно туђу мене међу туђим исхранио си изобилно", каже она и, уверена да се није после његове смрти растала од њега, завршава: "А сада двоструко молим: да ме исхраниш и да утишаш буру љуту душе и тела мога." Она се не обраћа, као у прва своја два записа, Исусу Христу, него светитељу кога је знала и у чијој породици продужује да живи, и утолико су њене речи дирљивије и интимније. У Јефимијиној молитви земаљски свет није мање присутан но небески, нити плотска осећања прећутана при помену духовних. На завеси у Хиландару, о похоти и сластима говори се уопштено, као особинама свих људи; у запису на Лазареву покрову, Јефимија, говорећи о себи, моли Бога — она, жена и, уз то, монахиња — да утиша буру, не само душе, него и тела њеног. Иако изразито исповедног тона, запис је пун достојанства и господствености, заједно с последњом реченицом, која је слична потпису на писму: "Јефимија усрдно приноси ово теби, свети." С разлогом је Јефимијин запис на покрову кнеза Лазара одувек убрајан у најлепше текстове српске књижевности, и не само средњег века.

Последњи запис о себи Јефимија је оставила на једној плаштаници рађеној око 1405, и, вероватно, намењеној неком манастиру у источној Македонији, где је била сахрањена мати њена; не зна се којим путем, плаштаница је с временом доспела у манастир Путну у Румунији, где се и сад налази.⁽¹¹⁾ Тај прекрасни рад (величине 1,70 m x 1,11 m), од најраскошнијих у историји српске примењене уметности, изведен у истом префињеном сензитивном стилу у коме и фреске у Ресави и Каленићу, рађен је у време кад се Јефимији ближила старост — прешла је била педесет година — и, спремајући се за смрт, примила у монаштву велику схимну и узела име Евпраксија. На свиленој тканини, на којој је златним и сребрним концем извезен лик мртвог Христа са збором анђела, изведен је, по средини, на грчком, запис чије су речи узете из песама које се поје на Велики Петак и Велику Суботу — плач Матере Божије над мртвим сином ("О ужасног и необичног призора, ... збор анђела престраши се гледајући те убројена у мртве"). И избор теме и стихови дају разлога помишљати да је плаштаница настала из сећања Јефимијиног на њеног сина на чијем гробу није била и на који није могла отићи, јер је женама забрањен приступ у Свету Гору. При дну плаштанице је други запис — такође на грчком — који, преведен, гласи: "Помени, Господе, душе раба својих ћесарице Јефимије монахиње с кћерју њеном царицом српском Евпраксијом монахињом." Кратак и документаран, натпис садржи само монашка имена матере и кћери и њихове титуле из профаног живота. Више него на читање, натпис позива на размишљање о личностима које се у њему помињу, раздвојене временом и животом колико удаљене географским

простором. Ускоро је умрла и Јефимија–Евпраксија, приближно кад и Јевгенија, око 1405. Бринула се о многим гробовима: за њен се не зна.

Записи Јефимијини — на иконици, на завеси, на покрову — нису друго до молитве настале у одређеним моментима и са одређеном наменом. Као и друге, њене молитве су састављене у првом лицу, у облику директног обраћања божанској или светитељској личности, и то је њихова прва црта која им даје тон срдачности и интимности. Друга је црта што су у њима садржана, не апстрактна осећања и морална размишљања, него туга и бол, лична патња, страховања за себе и ближње, за цео један народ, саопштена речима крајње простим и крајње узбудљивим. Прва наша жена за коју знамо да је писала, писала је не о неком или нечем, него о себи, и чинила то на изразито исповедан и непосредан начин.

Има разлога веровати да су молитве не само састављене у записима и у светачким биографијама, него да су постојале и као засебан род књижевни. За то сведочи и једна ретка *Исповедна молитва*, за коју се мисли да је настала у другој половини XIV века⁽¹²⁾ и изгледа као залутала у српску књижевност. Дуга, монотона, снажна, скоро сурова, она се по много чему разликује од других књижевних текстова. У њој нема ничег историјског и ничег наративног; нема ничега у њој ни националног, ни индивидуалног. Њу говори аноним у првом лицу као личну исповест, али то није молитва само њега једног, него сваког човека, она је и општељудска и општехришћанска. Изузетна по мислима и осећањима, *Исповедна молитва* је, без обзира на изворе из којих је к нама дошла, нарочито занимљива због раскошног језика и његове музикалности. Када се стану ређати именице једнаког или сличног гласног завршетка — завист, ненавист, ревност, јарост, скупост, леност, слабост, љутост, бујест, уност, празност, гордост, мрзост — а одмах потом ретке једносложне речи — клич, плишт, гнев, свар, бој, смех — и не мање звучне речи од два слога — татба, свада, обада, обида, вражда, — уистину смо на врхунцу гласовног језичког израза. Он се, што даље, све више шири, обухватајући читаве реченице: "Многажди многих укорил јесам, многажди многих похулил јесам, многажди многих злословил јесам, многажди многих, саблазнил јесам, многажди многих оскрбил јесам." Да наведе и друге грехе, после свих које је изређао, грешник их налази још осамдесет, који поражавају колико бројем толико оригиналношћу атрибута. У раскошним ономотопејама тога говора има и мистичне омађијаности појмовима и заносне музикалности речника.

Белешке

1 Л. Мирковић, *Монахиња Јефимија, "Хришћански живот", I, 1922, стр. 452–459, 529–543, 632–643; Ђ. Сп. Радојичић, Стари српски књижевници*, Београд, 1942, стр. 16–19; исти *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад, 1962, стр. 175, 178–179.

2 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд, 1902, стр. 45, бр. 132. и 133.

3 Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд, 1940, стр. 20–22.

4 Одсуство личне потврде да су везови њено дело није довољан разлог да се порекне Јефимијино ауторство, као што чини Добрила Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIII до XIV века*, Београд, 1959, стр. 13–14.

5 Љ. Стојановић, *нав. дело*, стр. 45–46, бр. 138; превод Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, Београд, 1960, стр. 96.

6 И. Иванов, *(Български старини изъ Македония, Софија, 1908, стр. 136.*

- 7 *Старе српске биографије XV и XVI века*, превео Л. Мирковић, Београд, 1936, стр. 65.
- 8 *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, II, Београд, 1956, стр. 93.
- 9 Објавио и превео Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд, 1940, стр. 10–11; бољи превод Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, Београд, 1960, стр. 96–97.
- 10 Опис, оригинални текст, превод и репродукција Л. Мирковића, *нав. дело*, стр. 30–31 и табл. XIII, 1.
- 11 Л. Мирковић, *нав. дело*, стр. 20–22 и табл. V 2; Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници*, Београд, 1942, стр. 19.
- 12 Ђ. Трифуновић, *Трагом старе српске обредне мелодије*, "Књижевност", XXXIV, 1962, 1–2, 103–110, са текстом оригинала у прилогу и са литературом.

Кнез Лазар

Предговор написала Милица Грковић

Пропаст јаке државе Немањића и продор Турака у области српске средњовековне државе створили су нову слику државног друштвеног и културног живота на балканском простору.

Нова Моравска Србија на чије је чело дошао кнез Лазар наставила је више него друге српске области да негује традицију уметничког и књижевног рада чији су темељи били у држави Немањића.

Кнез Лазар је био син Припца, логотета дворске канцеларије српског цара Стефана Душана, заповедника царске сувоземне војске и утицајне личности у црквеним круговима. Млади Лазар растући у очевом кругу могао је добро да научи како се управља државом и како се у дворској канцеларији пишу повеље, писма и књиге. Васпитање и образовање које је могао да стекне на најзначајнијем месту веома му је користило када је дошао на челно место у српској држави. Женидбом са Милицом, из рода Немањића, везао се за лозу старе династије. Њено изузетно порекло обезбедило му је још већи углед.⁽¹⁾

Подизањем Крушевца и Раванице учврстио је темеље своје нове државе.

У то време са југа су, пред Турцима, стизале угледне личности тадашњег православног света носећи са собом вредне творевине уметности и литературе. На његовом двору и у његовим задужбинама налазили су уточиште монаси, уметници, политичари, великаши. Са њима је стигла и деспотица Јелена — монахиња Јефимија, кћер ћесара Војихне и жена деспота Угљеше, која је после Маричке битке остала и без породице и без деспотовине.

Нема сумње, кнез Лазар је од ране младости, с обзиром на положај свога оца, био у додиру са свим тековинама старе српске државе. Талас избеглица с југа сабрао се у његовој околини, на двору и у држави. Ту су се слегле изузетне духовне вредности православне балканске цивилизације. То је све условило да му узор постане Србија из времена царства, и у политичком и у духовном погледу.

Од њега није сачувано ниједно књижевно дело па се не може ни знати да ли се и он, попут многих из његове најближе околине, бавио књижевним радом. Међутим, до данашњих дана чувају се његове повеље писане по узору на даровнице ранијих владара.

Повеље српских средњовековних владара, поред тога што су правни списи, имају у себи и елементе књижевности. Многе повеље издаване манастирима у уводном делу имају аренгу, која је превасходно литерарни текст. Ти текстови су писани у првом лицу, у њима је дата духовна подлога правноме чину. Казивање је најчешће поетски интонирано: поред побожних и богословских реминисценција има доста и аутобиографских елемената. Овакве аренге се уочавају у првим српским повељама. Најстарија аренга је у хиландарској повељи великог жупана Стефана Немање.⁽²⁾ У Дечанској хрисовуљи се, у почетном делу, налази опширна аренга у којој је изложена теолошка садржина као основа за ктиторово дело. Осим надахнутог теолошког казивања, овде је много елемената праве аутобиографије.⁽³⁾

Истина је да су повеље, писма, тестаменте и друга правна акта писали за то оспособљени писари, по већ доста познатим обрасцима, али када је писана аренга, у великој већини случајева

дародавац је морао утицати на њену садржину. Немогуће је да ће владар препустити своме писару да овај сам по својој вољи одабира оно што је кључно за самог владара.

Као и претходници, и кнез Лазар је издавао повеље у којима се на почетку налазе аренге. На жалост, доста су кратке и у односу на раније поменуте много је сиромашније, али упркос томе оне показују духовно стање у коме се налазио Лазар у време када је доживљавао победе и јачао државу.

Врхунац његове политике је измирење Цариградске патријаршије и српске цркве. То је био услов да се подигне углед државе и њеног владара у очима целог православног света и српства. По узору и у складу са традицијом претходника, дизао је манастире. Изградња храма Ваведења пресвете Богородице, манастира Горњака на Млави продужетак је започетих послова ранијих владара. По обичају, издаје даровницу као потврду о поклону.⁽⁴⁾ После подизања Горњака на Млави, подигао је Раваницу, а као дар новоподигнутом манастиру дао повељу.⁽⁵⁾ Најкарактеристичнији део њен, аутобиографског карактера, јесте Лазарево саопштавање да је многа Раваница дарована имања купио. Дакле, ни од кога није ни узео ни отео.

У повељи⁽⁶⁾ којом дарује болницу хиландарску говори о доласку кир Герасима на његов двор, да га опомене да у болници у Хиландару леже болни којима је потребна помоћ. Из аутобиографског дела повеље, у коме износи разлоге за давање прилога болници, карактеристична је мисао: "Пошто сам и ја видео да земаљско богатство ништа није користило господарима који су били пре нас, јер се од њих узело и другима предало, а надају се да приме само од онога што су Богу предали." Девет година пре Косовске битке кнез Лазар је истакао своје опредељење за царство небеско. О небеском царству и опредељењу за њега говоре списи о кнезу настали после погибије, али овде је јасан став самога кнеза. Могуће је да се о томе већ раније говорило и да су они који су то писали о њему чули још пре Косовске битке од њега самог.

Битка на Косову није била само одмеравање снага два владара, него нешто много више. Могло се све то завршити и на други начин: предајом, молбом за мир, молбом за милост, и сл. Овако како је решено, сасвим је у складу с мислима које су га пратиле док је размишљао о дару за болницу хиландарску. Ни народни певач није изневерио поруку изречену у повељи: "земаљско је за малена царство". У Раваничкој повељи, мада не излази из оквира шаблона, постоји још једно важно место: "тако и ја у Христа Бога благоверни кнез Лазар следим благочастиве царевице који су били пре мене". Јасно је изречено да жели да поступа по угледу на српске владаре ранијих времена, своје духовне претке.

Из књижевних делова повеља, мада малих по обиму, види се да није писар сам стварао правни акт него је кнез истакао неке своје кључне мисли, без обзира на то што су оне оденуте у препознатљиву форму. То су: дати предност царству небеском, јер земаљско је пропадљиво и привремено, и живети следећи дела и стремљења оних који су сабрали и уздигли српску земљу.

Белешке:

1 Константин Јиречек, *Историја Срба*, Београд, 1952, стр. 250.

2 Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Беч, 1858, IX, стр. 4–6.

3 Павле Ивић и Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад, 1976, стр. 303–305.

4 Fr Miklosich, *Нав. дело*, CLXXXIV, стр. 193–195.

5 *Fr Miklosich, Нав. дело, CLXXXVI, стр. 196–200.*

6 R. P. Louis Petit et B. Korablev, *Actes de Chilandar*, Петроград, 1915, 66, стр. 540–542.

Кнегиња Милица — монахиња Евгенија

Предговор написала Милица Грковић

Кнегиња Милица, ћерка кнеза Вратка, једног од угледних војсковођа цара Стефана Душана, потомка краља Вукана, Немањиног најстаријег сина, удала се за кнеза Лазара око 1353. године.⁽¹⁾

Лазар је створио јаку Моравску Србију, а Милица је била један од стубова кнежевог двора и нове државе. У њен и Лазарев дом из јужних крајева су, пред турском силом бежећи, стизали учени монаси, књижевници, сликари, градитељи, разбаштињено племство и многи други губитници у сукобу са Турцима. Тако је на двору и око цркве створен снажан културни круг који је постао јака база за напредак Моравске Србије. Ове околности су нарочито утицале на развојни пут Лазарева и Миличине деце. То се јасно огледа у књижевним радовима деспота Стефана и његове сестре Јелене.

После Косовске битке Србију су, с једне стране, притискали Турци с Бајазитом, а, с друге, краљ Сигисмунд. Настало је тешко време и за народ и за владарску кућу. Милица као храбра владарка и мудар државник, понела је најтежи терет око подизања пале српске кнежевине. На Косову је племство било сатрвено, покошена нада српског рода, а главни терет су тада морале преузети жене. Није случајно што су, као никада раније, у једном кратком раздобљу у српској средњовековној књижевности, политици и култури на сцени три жене — монахиња Јефимија, кнегиња Милица и њена кћер Јелена, удата у Балшиће. Од свих њих није остао траг само у историји, видљиво је и њихово присуство у култури и књижевности.

Од кнегиње Милице остало је седам докумената правног карактера,⁽²⁾ али у њима има и литерарних елемената; међу њима је нарочито значајна Дечанска повеља. Ова српска владарка посетила је крајем четрнаестог века, највероватније 1397. године, манастир Дечане у Метохији. Том приликом затекла је царски манастир у жалосном стању, што је резултат сукоба и небриге обласних господара, а и најезде Турака који су га пленили. Поред поклона које је донела манастиру, издала је и повељу којом манастиру враћа отета села и дарује нова.⁽³⁾ Повеља је писана у традицији повеља из времена Немањића и има највише литерарних елемената од свих сличних текстова тога времена. У том тексту има и доста аутобиографских елемената, на пример: "Дошавши у манастир у обитељ светога краља Стефана Уроша Трећег, и угледавши красно место и прикладно монашком пребивању, видех уистину тужан приказ." Најлепше место је молитва изречена том приликом. По лепоти и по стилу блиска је казивању монахиње Јефимије: "Умилосрди се према мојим гресима, укрепи моја чеда у доброј вери и у ведрим данима, да у благочастију послуже теби, Богу своме, као господин и родитељ њихов, светопочивши кнез."

У зборнику с почетка петнаестог века (вероватно из 1403), у коме се налази Слово љубави деспота Стефана Лазаревића, налази се и Похвала кнезу Лазару. Многи истраживачи су сматрали да су Слово љубави и Похвала кнезу Лазару аутограф деспота Стефана. Ђорђе Сп. Радојичић сматра да је Похвалу кнезу Лазару саставила кнегиња Милица.⁽⁴⁾ Једини проблем је, по њему, један партицип који се јавља у мушком роду, а не у женском. Ово он сматра писарском омашком. Верује да је текст дело кнегиње Милице а да га је у зборник само преписао деспот Стефан.

Стојан Новаковић је веровао да је ова похвала настала убрзо после Косовског боја и да је казивана већ на Видовдан 1390. године.

Ђорђе Трифуновић се не слаже с мишљењем Ђорђа Сп. Радојичића да је аутор овог похвалног слова кнегиња Милица. На основу анализе стилских особености закључио је да је то дело неког другог писца а да поменути партицип није никаква писарска омашка. Текст је анализирао поредећи га са Дечанском повељом, коју је Милица дала Дечанима.⁽⁵⁾

Текст похвалног слова кнезу Лазару је вапај да се помогне растуреном српском народу и расточеној земљи. Тешко је утврдити ко је заиста написао ову похвалу. У то време у Моравској Србији било је много учених и талентованих људи сакупљених око двора и око цркве. Свима њима је погибија кнеза Лазара била тешка рана а судбина народа тешко питање. Али ако се узме у обзир да је монахиња Јефимија написала и извезла похвално слово кнезу Лазару, нема сумње да је и кнегиња Милица срочила неку тужбалицу да искаже све оно што се налази у поменутој похвали. Тешко је утврдити да ли је то баш овај текст, али у тегобним данима после Косовске битке изговарала је она сличне и још потресније исповести.

Белешке:

1 Константин Јиречек, *Историја Срба*, Београд, 1952, стр. 250.

2 Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд, стр. 116.

3 Павле Ивић, Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад, 1976, стр. 280–282.

4 Ђорђе Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност*, Београд, 1960, стр. 331.

5 Ђорђе Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац, МСМЛ, XVIII, стр. 260–264.

Вук Бранковић

Предговор написала Милица Грковић

Вук Бранковић, моћни српски феудалац из друге половине четрнаестог века, био је син Бранка Младеновића, севастократора из Охрида, и унук војводе Младена, чија је баштина била Дреница на Косову.

Главна област Вука Бранковића простирала се на територији данашњег Косова, с Приштином у центру. Његова област имала је важан положај и у држави немањића; остала је веома значајна и после пропасти царства.⁽¹⁾ Косовска битка 1389. одиграла се управо у овој области.

Пре Косовске битке Вук је био у веома добрим односима са кнезом Лазаром, а у једном запису из 1386/87. саопштено је да су "у јединству побеђивали непријатеље своје". Био је ожењен његовом најстаријом ћерком Маром, што је још једна потврда њихових добрих односа. У том браку рођена су три сина: Гргур, Ђурађ и Лазар. Они су касније били једини настављачи и наследници и Лазареве и Вукове државе.

У време његове владавине у српским областима којима је управљао негован је духовни живот, уметност и писменост, о чему сведоче многи извори. У околини Пећи, Дечана и Призрена живели су многи монаси пустињаци.⁽²⁾ У области Бранковића радио је даровити књижевник, пећки епископ Марко. Неколико година пре Косовске битке Вук Бранковић је наручио да се препише Хамартолова хроника у манастиру Хиландару.

У овој моћној породици постојале су традиционалне везе са светогорским манастирима па нема сумње да је тадашња књижевност лако налазила пут од Свете Горе до Вуковог двора. Вуков брат Радоња био се замонашио у Хиландару и добио име Роман, а касније, приликом примања велике схиме, узео је ново име Герасим. На двору и у манастирима у области кнеза Лазара настављена је такође традиција Немањића и дух Свете Горе. Мара, Вукова жена, одрасла је у тој средини па је потпуно разумљиво што је у своме дому и код своје деце наставила да негује све оно што је понела из родитељске куће.

Нема података да се Вук бавио књижевним радом, али до данас је с његовим именом повезивано седам докумената, објављиваних у целини или фрагментарно.⁽³⁾ Од тога четири су донаторске повеље, и све се односе на Хиландар, две говоре о уобичајеним повластицама Дубровачкој републици, и једно је писмо којим моли Дубровчане да исплате стонски доходак, што су били дужни да плаћају манастиру св. Архангела у Јерусалиму.

Најранију повељу је издао, са братом Гргуром, манастиру Хиландару 1365. године. Следећом повељом дао је нове поседе манастиру Хиландару, увећавајући тиме хиландарски метох, што га је раније приложио, споразумно са братом Гргуром, приликом доласка њиховог најстаријег брата, светогорског монаха Романа. Већ 1377. године из Хиландара поново је у Србију стигао његов брат, сада великосхимник Герасим, изасланик хиландарског сабора, да моли да се манастиру да ћелија у Скопљу. Том приликом Вукова дарожљивост је била већа од захтева па је Хиландару приложио манастир Светог Георгија, задужбину краља Милутина, са великим поседом који је у то време припадао манастиру. Десет година касније, дакле 20. јануара 1387. године, у Приштини, издао је повељу Дубровчанима којом потврђује уобичајене повластице које су Републици светог Влаха давали српски владари.

После Косовске битке први су му се обратили Дубровчани. То је било време када су српски крајеви били озбиљно угрожени па су успостављањем веза са Вуком хтели да обезбеде своја ранија права.

Манастиру Хиландару дао је повељу 21. новембра 1392. године, у Приштини, Том повељом се обавезао да плаћа данак султану, пошто је са Турцима склопио мир. Сва Вукова надања да ће сачувати слободу била су покопана закључивањем мира и прихватањем вазалског односа према султану Бајазиту. Била су то тешка и несрећна времена, како за Вука тако и за манастир Хиландар. Овога пута брату није дошао старац Герасим, потомак Бранковића, него кир Гервасије. После Косовске битке настала је и повеља Хиландару за Горњу и Доњу Гадимљу на Косову.

У овим повељама има значајних аутобиографских података. Ако се упореде документа пре и после Косовске битке, може се закључити да постоји знатна разлика у Вуковом држању. Пре битке он је самоуверени феудалац који сигурном руком дарује, обећава, нада се. После битке, све одише поразом, на сваком кораку осећање немоћи и несигурности. У повељи Дубровнику, из 1387. године, на пример, Вук истиче да има територијалне аспирације у погледу приморских тргова који су припадали првој господи српској и цару Стефану, а у повељи за Гадимљу не само да више не мисли на освајање нових предела, већ више није уверен ни да ће посед остати у власништву породице Бранковић. Несигурност показује и лексика коју користи. Од тридесетак епитета које је употребио, пет пута у поменутој повељи за Гадимљу наилазимо на придев страшан (страшна реч, страшан отац, страшна Марија, страшан силазак, страшни суд). До таквог схватања могао је да га доведе трагичан исход Косовског боја. Та битка била је слика судбине породице Бранковић, али и српског народа у целини. Вуку Бранковићу је народно предање доделило улогу кривца за пораз на Косову, и печат народног издајника. Међутим, историјски извори који су настали након саме битке, ништа о томе не говоре. Док се не нађе поуздано сведочанство о његовом издајству, он на суду историје мора бити у кругу часне српске властеле која је, колико је било у њеној моћи, чинила да се сачува биће српског народа.

Белешке:

1 Константин Јиречек, *Историја Срба*, Београд, 1952, стр. 250.

2 Момчило Спремић, *Бранковићи — обласни господари Косова*, Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд, 1989, стр. 121–130.

3 Милица Грковић, *Хрисовуља Вука Бранковића Хиландару*, "Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор", 1977, XLIII, 1–2, стр. 59–75.

Раваничанин I

Предговор написао Ђорђе Трифуновић

Турци су посеekli кнеза Лазара на Косову Пољу 15 (28) јуна 1389. године. Извори поуздано сведоче да је кнез био покопан у Митрополијској цркви у Приштини. Овде је почивао, вероватно, три године, од 1392, када је пренесен у своју задужбину, манастир Раваницу. Већ овде, у Приштини, која је лежала на рубу области Вука Бранковића, могли су да настану први књижевно–богослужбени покушаји, који ће ускоро наћи своје место у склопу познатих нам списа. Прва, друга па, можда, и трећа годишњица уз кнежев гроб у Митрополијској цркви у Приштини била је свакако обележавана већ постојећим богослужењем за овакве прилике. Тада су се вероватно "рађале" и прве строфе за богослужбено слављење успомене на мученички погубљеног кнеза. Тело кнеза Лазара дуго је и свечано преношено из Приштине у далеки манастир Раваницу. Овај догађај, како нам са више појединости приповеда патријарх Данило III, распламсао је у српском народу још веће штовање мученички погубљеног господара и његовог богољубивог подвига.

Преношењем Лазаревог тела у Раваницу снажи се штовање сада већ светога кнеза, али се отварају и путеви књижевног уобличавања његовог лика. Тако је у распону од три деценије после Косовског боја настало десет списа разних жанрова на српскохрватском језику.⁽¹⁾ Убрзо после преноса написано је *Житије светога кнеза Лазара*. Две стварне појединости из текста јасно омеђују време настанка: после 1393, када се кнегиња Милица замонашила и као малосхимница узела име Јевгенија а пре 6. августа 1398. године, када је изгорела Раваница. У неколико српских летописа нарочито се истиче да је у ово време изгорела задужбина кнеза Лазара.⁽²⁾ Непотписани и непознати писац *Житија*, види се, добро познаје манастир Раваницу, те на неколико места непосредно и са појединостима описује храм, садржај животописа и манастирски град. Овај непознати Раваничанин, вероватно и манастирски сабрат, не би прећутао пустошење и спаљивање кнежеве задужбине.

Непознати Раваничанин је саставио *Житије* као у то време већ одомаћен жанр стишног синаксарског (пролошког) житија. На Балкану је у трећој четвртини XIV века био преведен са грчког на словенски Синаксар (Пролог) са стиховима испред краћих житија предвиђених за читање током читаве црквене године.⁽³⁾ Наш писац је, вероватно, замислио да се *Житије* угради у већ постојећи обимни Синаксар под 15. јуном, о чему сведочи и сам наслов ("Месеца јунија 15. памет светога великомученика кнеза Лазара"). Тако *Житије светога кнеза Лазара* налазимо у склопу Синаксара (Пролога) са страним и неким домаћим светитељима који су "ушли" пре светога кнеза.⁽⁴⁾ *Житије*, међутим, чешће улази у састав *Службе светом кнезу Лазару*, после шесте песме канона, иза кондака и икоса.⁽⁵⁾ Настанак *Службе* пратило је састављање или тек састављено *Житије*. Када је *Служба* добила коначни облик, отворила се могућност слободног уграђивања синаксарског житија, па и каквог другог слова о светом кнезу Лазару.

Пре сто двадесет година први је Стојан Новаковић објавио један српкословенски препис *Житија светога кнеза Лазара*.⁽⁶⁾ Ово Новаковићево издање одмах је постало незаобилазни извор у распламсаном полемикама око преломних догађаја српске средњовековне историје. С. Новаковић се одлучио за препис *Житија* који је нашао у склопу *Службе светом кнезу Лазару*, зборника српске редакције из XVII века Народне библиотеке у Београду, број 23. Издавач се држао начела као и у својим ранијим издањима: скраћенице је разрешавао без заграда, увео је савремену интерпункцију и велика и мала слова. Текст је добро пренео, како је то показало новије проучавање, али је занемарио увод у *Житије*. Синаксарска стишна житија обично имају на

почетку наслов са датумом спомена, па после тога три стиха разне дужине — први и други само означени на почетку називом "стих". Када је почетком овога века Љубомир Стојановић описивао збирку рукописа Народне библиотеке у Београду обухватио је и зборник број 23, из којег је С. Новаковић штампао *Житије*. И Љ. Стојановић ставља овај зборник у XVII век и у оквиру *Службе* одређује место нашег *Житија*. Наслов и стихове испред *Житија* донео је у целини:

"Месеца јунија 15. памет светого и великомученика кнеза Лазара.
Јакоже дрвље иногда вазгласи Христос Лазара от мртвих,
Сице и тебе вазва глагоље: Лазаре, греди ка мне, са мноју витај ва царствији мојем.
Глава Новаго Лазара отсечена бист ва 15. јаве јако благочастија ради."⁽⁷⁾

Код Љ. Стојановића не налазимо ознаке "стариx" испред "Јакоже" и "Сице". Можда су ове ознаке биле исписане на белинама са стране, као скраћенице од *с* и натписаног *х*, какав је, иначе био обичај у стишним синаксарским житијима.⁽⁸⁾

Пре двадесетак година бавили смо се односом Новаковићевог издања према већем броју других преписа. Поређења су показала да је текст из рукописа Народне библиотеке број 23 добар препис, а Новаковићево издање поуздано.⁽⁹⁾ Да бисмо очигледно указали на место преписа Народне библиотеке број 23, одабрали смо један од најстаријих преписа *Житија* у рукопису манастира Дечана број 39, који доносимо у овом нашем издању. То је Минеј за јун, према воденим знацима већи део рукописа из времена око 1390. године. *Служба светом кнезу Лазару* (86а–97б) уметнута је читав век касније, према воденим знацима осамдесетих година XV века. *Житије светого кнеза Лазара* уграђено је у *Службу* где му је место — после шесте песме канона, иза кондака и икоса.

Новаковићев текст је врло сличан дечанском. Разлике се могу занемарити. На једном месту се ради о замени речи, а у два случаја о проширењу.

Новаковићево издање, страна 159, 2. ред одозго: после "рожденијем" у дечанском препису следи проширење — "и вазраштеније".

Новаковићево издање, страна 160, 15. ред одозго: уместо "духа" у дечанском препису — "Христа".

Новаковићево издање, страна 161, 4. ред одоздо: иза "добродетељ" у дечанском препису следи проширење — "н и јеште приложи к добродетељи и ину добродетељ".

У очекивању критичног издања свих списа о кнезу Лазару, сматрали смо да ће бити корисно да се у изворној величини (1:1) фототипски пренесе Новаковићево издање *Житија*. Испитујући међусобне односе преписа, увидели смо се да је овај текст *Житија* ваљан и тачан. Уз то, Новаковићево једино до сада издање *Житија* већ дванаест деценија је присутно у науци, те ће и даље користити за проверу старијих истраживања, али ће и подстицати ново, критичко издање. Дечански препис који доносимо у књизи треба да употпуни нашу представу о тексту *Житија*.⁽¹⁰⁾

Житије смо превели према Новаковићевом издању.

Наш непознати писац, као и други српски средњовековни књижевници, слободно преноси речи из библијских књига. Дословно то чини у три случаја. Иначе, чешће је само подстакнут местима из библијских књига.⁽¹¹⁾

Житије иде у ред најстаријих српских и страних целовитих списа о времену Косовског боја. Настало је у временском распону од четири до девет година после погибије кнеза Лазара и једне од шест година осле преноса моштију светого кнеза из Приштине у манастир Раваницу. Само

Житије открива непознатог нам писца као доброг познаваоца простора и времена кнеза Лазара. Поред значајних вести из живота и владавине Лазара Хребелановића, на пример, срећемо и јединствене појединости о манастиру Раваници главни храм, живопис, град, болница, суседни храм). Ту су, наравно, и помени о Косовском боју, који се нису утопили у општа места приповедања о сукобу. Тако је кнез уочи боја казивао реч (слово) свим војницима и властели ("војем и властелом"). Султан Мурат и кнез Лазар убијени су у боју. Писац иде и даље од ове вести, те бележи подробност како је кнез Лазар био опкољен ("обступљше јего") и ухваћен ("јемше јего") са мноштвом властеле. Тада су властели и кнезу одсекли главе. Ретко је и драгоцено оно место о Митрополијској цркви, свакако у Приштини, у којој је погребен посечени кнез. Кратко али веродостојно писац нам саопштава и о преносу моштију кнеза Лазара. Задржавајући се само на појмовима и поменима самодршца, српског престола, обреда крунисања кнеза Лазара и царствовања, Владимир Мошин је осветлио један значајни историјски слој *Житија* и показао његову изворност на многим местима.⁽¹²⁾

Обиље историјских података на малом простору *Житија* није угушило и сваку књижевноуметничку вредност списа. Непознати писац добро познаје жанр синаксарског житија и усклађује главне историјске податке са уметничким приповедањем. Тако, после казивања о Лазаревом ступању на српски престо, гради неколико песничко–реторских целина о кнежевом моралном лику,⁽¹³⁾ што као стихире претходе излагању о манастиру Раваници. Шири опис манастира Раванице није испуњен само драгоценим материјалним и историјским подацима, већ је и слика, додуше скромна, естетичких схватања нашег писца. Приповедачки одељак о Косовском боју грађен је сразмерно и са добро бираним појединостима, какве су Лазарева беседа или сам опис битке у неколико изразитих потеза, што се све опет смирује кратким стихирским уопштавањем и погледом ("Био је подражатељ... и И велики мученик..."). То је био и добар увод за смирено завршно казивање о преносу моштију у манастир Раваницу.

Житије светога кнеза Лазара није само драгоцен историјски извор, већ је уједно и сведочанство о кретању српске уметничке прозе пре шест векова.

Белешке:

1 Књижевноисторијски преглед ових списа и библиографија њихових издања: Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968; Ђ. Трифуновић, *Смрт и лепота у српским средњовековним списима о кнезу Лазару и косовском боју*, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1398–1989, Београд, 1989, стр. 135–142; Ђ. Трифуновић, И. Шпадијер, *Служба светом кнезу Лазару*, Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд, 1989 издање Српске православне цркве).

2 *Стари српски родослови и летописи*. Средио их Љуб. Стојановић. Ср. Карловци 1927, стр. 219–220.

3 V. Mošin, *Slavenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko–slavenskih odnosa XII–XIII vijeka*, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, II, Zagreb, 1955, стр. 17–68.

4 Неколико таквих синаксара наведено у: Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, стр. 78–90. Овом попису могло би се придодати још синаксара (пролога), као што је, рецимо, онај из манастира Грабовца Пролог 1575. године (сада у Српској православној црквеноуметничкој збирци у Сентандреји, број 15).

5 Преглед таквих преписа у: Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, стр. 78–90.

6 *Нешто о кнезу Лазару*. По рукопису XVII вијека спремио за штампу Стојан Новаковић, "Гласник Српског ученог друштва", 1867, XXI, стр. 157–164.

7 Љ. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду, IV Рукописи и старе штампане књиге*, Београд, 1903. број 484 (23). Српскословенски текст штампан старословенском азбуком преносимо по читању (у фонетској транскрипцији) и савременим писмом. На почетку 2. стиха код Љ. Стојановића је "аште". То је или погрешно Стојановићево читање или грешка преписивача. Ову грешку смо исправили и уместо "аште" доносимо исправно "сице", како је у свим другим преписима.

8 Поредили смо уводни, стишни део из Народне библиотеке број 23, са неколико других преписа (манастир Дечани број 39, Хиландар 482, Света Тројица код Пљеваља 100, Грабовац — Сентандреја 15). Значајнијих разлика готово и да нема.

9 Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, стр. 78–112.

10 *Житије светог кнеза Лазара* у склопу *службе* у рукопису манастира Дечана број 39 налази се на страницама 93а–95а. Изворна величина страница (282–206 мм) морала је мало да се смањи за потребе овог издања.

11 Библијска места оваквог порекла у напоменама означавамо скраћеницом упор. (– упоредити). Захваљујемо Младомиру Тодоровићу који је у *Житију* одредио сва библијска места.

12 В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањихког суверенитета од Марице до Косова*, о Кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд, 1975, стр. 13–43.

13 То су пасуси: "Бејаше кротак", "Пред архијерејима"; "Опаднуте је штитио"; "Наге је загревао"; "Свима је био све"; "Градове и цркве".

Раваничанин II

Предговор написао Ђорђе Трифуновић

(одломак)

I

Једно од најстаријих дела о Кнезу Лазару упознали смо тек у новије време. Тако је Пролошким житијем кнеза Лазара, бар за сада, завршен један круг од десет најстаријих наших дела о кнезу Лазару и Косовској бици, насталих у тридесетогодишњем временском распону. Пролошко житије кнеза Лазара нашао је у једном рукопису Ђорђе Сп. Радојичић за време свог боравка у манастиру Хиландару (новембра и децембра 1952. године). Прва обавештења о свом проналаску дао је убрзо после повратка из Хиландара: "Пролог од марта до августа бр. 425 (водени знак из 1460. год.) садржи Похвалу кнезу Лазару са стиховима (сл. 7).⁽¹⁾ То је досад непознати спис старе српске књижевности. У наслову се истиче да се у Похвали не слави само кнез Лазар, већ сви они који су с њим изгинули, 'множество тисушт'. Похвалу је очевидно писао неки монах у манастиру Раваници. Из времена је одмах после Косовске битке, јер се у њој о бици говори као о победи српској. То је била 'светла победа'. Турскоме амиру одсечена је 'мрска глава', а погубљени су и многи његови људи. Стихови се налазе испред и иза Похвале. Они су обележени као стихови (не само познатом скраћеницом *сх* већ и целом речи: стихове, стих)."⁽²⁾ После три године Ђ. Сп. Радојичић је објавио српскословенски оригинал, уводну студију и четири фотографска снимка у прилогу.⁽³⁾ И овом приликом поновио је своја прва обавештења о рукопису и препису.

Када смо августа месеца 1965. године боравили у Хиландару, прегледали смо, поред осталих, и рукопис број 425. Том приликом смо начинили свој препис Пролошког житија, према коме смо објавили слободан пренос на савремени језик.⁽⁴⁾ Доцније је Ђ. Сп. Радојичић дело превео у целини и дао белешку о писцу.⁽⁵⁾ Скоро је неким спојем транслитерације и фонетске транскрипције објавио "стихове" испред Пролошког житија.

Ђ. Сп. Радојичић је желео својим издањем што више да наговести слику оригиналног текста. Сам је објаснио начин издавања: "Скраћенице су разрешене, али тако да се у заградама налазе она слова која су при скраћивању била изостављена. Правописни знаци су задржани, па су због тога тачке и запете на оним местима на којима су у рукопису Лична имена се штампају с великим почетним словом."⁽⁷⁾

Пролошко житије није дело великог обима: две и по штампане странице. Но, са гледишта књижевне композиције дело је неуобичајено и занимљиво. Испред и иза основног приповедачког (житијног) дела налазе се редови са ознаком "стих". Назовимо их — уводни и завршни "стихови".

У уводним "стиховима" писац више казује него што пева како је Лазар благочастивог корена најблагочастивији изданак. Ревношћу је ревновао и подвигом се подвизао за отачаство. Није допусти ода звер (Мурат, Турци) уништи стадо. Лазар беседничким речима вели да ће пре крв да пролије него да се покори Агару, само ће за Христа душу да положи. Петнаестог (дана у јуну) убили су мачем Лазара и "многа множаство тисућа" његових војника.

После општег става из уводних "стихова" писац се у самом житијном делу обраћа свештеном и часном сабору, те им приповеда о самом чину страдања. Те године "исмаилћански амир", као лав и нечастиви, са мноштвом народа кренуо је на Лазара. Кнез се није уплашио јер се укрепио вером

у Христа и имао топле молитванике светог Симеона и светога Саву. Сви ратници, ограђени српским свецима, са Давидовим речима у срцу одрже кратку христољубиву беседу, после које су кренули у сретање злочастивима и амиру одсекли главу и мноштву његових. Тада Лазара и мноштво војника Христу "представише".

У завршним "стиховима", који су неуобичајени иза пролошких житија, писац позива Владику да прими свечасну обитељ Раваницу од Лазара и од оних који у њој служе. Лазарево тело положено је у овој обитељи. На крају писац моли спасење за Раваницу и оне који у њој служе.

Белешке:

1 Дело као књижевна врста није похвала, већ пролошко житије, о чему ћемо касније говорити.

2 Ђ. Сп. Радојичић, *Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару*, "Архивист", 1952, II, 2, стр. 62, слика 7.

3 Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима*, "Историјски часопис", 1955, V, стр. 241–254.

4 Видети часопис "Дело", 1957, IV, 3, стр. 586–589. У пропратном тексту дали смо још неке податке о изгледу рукописа. Видети и полемичке написе М. Панића–Сурепа и наш: "Дело", 1957, IV, 5, стр. 922–925.

5 Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, Београд, 1960, стр. 119–122, 329–330.

6 Ђ. Сп. Радојичић, *Почетак косовске легенде*, "Летопис Матице српске", 1962, 390, 1, стр. 85–88.

7 Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима*, стр. 251. Упоредјујући фотокопије са издањем нашли смо два пропуста. Ред 59 — стоји "човекољубно" (*Антологија*, 121); ред 68 — испред "веселије" треба предлог "в".

Раваничанин III

Предговор написала Јелка Ређеп

После битке на Косову 1389, заправо после проглашења кнеза Лазара за свеца 1390/91, настали су и најстарији текстови о кнезу Лазару и Косовском боју. У временском размаку од тридесетак година, од деведесетих година XIV века па до двадесетих година XV века, написано је десет, досада познатих списа. Они чине први тематски целовит круг текстова, и настали су за потребе стварања и неговања култа погинулом кнезу Лазару. Крајем XIV века писали су: три непозната Раваничанина (Раваничанин I, Раваничанин II и Раваничанин III⁽¹⁾) и Данило Млађи, док су у XV веку писали Јефимија, Давид, кнегиња Милица, деспот Стефан Лазаревић и Андоније Рафаил Епактит. *Слово о кнезу Лазару* Раваничанина III спада међу најстарије текстове и, по мишљењу Ђорђа Сп. Радојичића,⁽²⁾ време састављања *Слова* је између 1392. и 1398. године.

Пишући о кнезу Лазару и величајући га, писац износи: “не мала чюда вась исплъно сихъ тръблаженнаго и великаго кнеза Лазара паметь и страданіа вамь възвестити хоцѣ. едва бо аще и мнѡгык и великык насъ повѣсти въздвигнѣти могутъ къ житіа исправленію, и прѣдлагають се оубо намь слово прочитаюцїихъ ради ползи, а не моужа ради ради похвалы”⁽³⁾

Кнез Лазар је био син благородних и благочастивих родитеља: “Бѣе оубо блаженныи сѣи моужь благородныхъ и благочестивыхъ родителїи сынъ и праведнаго Лазара и дрѣга Христова тѣзюменство шть родителїи име имѣк. и соупрѣжницѣ покмь. и сыновшмь и дѣщеремь штаць бивь...”

Био је самодржац целој српској земљи и чинио је многа добра дела: “и различныхъ ради добродѣтелїи, възсек срѣвскык землк самодрѣжць бысть, и мнѡгык светык и доуховнык моуже къ шкрѣмленю жизни своек наставники себе и сѣвѣтники имѣше. и мншга лѣта въ благодньствы пробаждае, инокыхъ любе. ницїихъ милоуе. старыхъ тако родителк почитѣе срѣднихъ тако братїю. юныхъ тако сынови.”

Раваничанин пише и о Лазаревим добрим делима: “црѣкви обновлае. инык же шть основанїа въздвизае. и мнѡгык творе милостынк и бесчислынык...”

У *Слову* се описује продор Турака, напад Мурата на Лазара: “въстави бо великаго зѣло горкааго възсего езыка тоурѣчьскаго амирѣ моурать име имоуца, иже мнѡгы покоривь езыки, и сѣ възсѣми ими прїиде на насъ. гаро зѣло дыхае и мютѣ сверепо рыкае на блаженнаго сего моужа.”

Ђорђе Сп. Радојичић је приметио⁽⁴⁾ да се Раваничанин III разликује од Раваничанина I по томе што не назива Турке Персијанцима. Кнез Лазар пред битку држи беседу својим војницима: “братїе и чеда, болше ксть намь да единагъ гробь възсѣхъ възкоупѣ прїиметь насъ. неже зрѣти родителк и сѣродники наше въ тоуждоую, нѣ тако же сладкыхъ насладишмь, сице и ноуждныхъ не штевѣгнем. нѣ положимь доушѣ свою за дрѣгы свок тако же рече господь.”

Војници прихватају Лазарев позив у битку и спремни су да пођу за њим: "ѡни же вѣси вѣкѣѡѣ ѡтвѣщаше. готовы есмы непрѣслоушати повелѣнїа твоего, нѣ и мнѡжанша покажемъ ѡтѣ ихъ же рекл еси..."

Упоређујући *Слово са Пролошким житијем кнеза Лазара*, Ђорђе Трифуновић је уочио неколико сличних места, па тако каже да и један и други писац наводе речи Лазареве беседе и "хорско" казивање српских ратника.⁽⁵⁾ По Трифуновићу, одговарајући одломци се не приближавају много својом садржином, али су писци блиски средствима казивања у оба дела Лазар беседи пред битку и окупљени ратници "хорски одговарају."⁽⁶⁾

Ратничку беседу кнеза Лазара и "хорско" одговарање војника налазимо у још једном косовском спису, у *Слову о кнезу Лазару* Данила Млађег. Беседа кнеза Лазара у делу патријарха Данила не разликује се од поменуте две беседе само по томе што су оне краће и сажетије, већ и по другим вредностима. Изучавајући Данилов текст⁽⁷⁾ уочили смо у њему један елеменат косовске легенде: Лазарево свесно опредељење за царство небеско. Кнез је пред битку у делима да ли да се определи за царство земаљско или за царство небеско, и опредељује се за царство небеско: "Боље је нама у подвигу смрт, неголи са стидом живот..." Војници прихватају његов позив у битку, мада тај позив значи и смрт, и одговарају му (поред осталог): "Умримо да свагда живи будемо.." Идеја о Лазаревом свесном опредељењу за царство небеско присутна је и у Даниловом опису преноса Лазаревих моштију из цркве Вазнесења у Приштини у Раваницу. Одговарајући на Миличино јадиковање и туговање што је погинуо, кнез Лазар "као одговара" да је одмерио небеске и земне бојеве определио се за небеске: "Видех доње бојеве и избројах горње почасти. Видех мачеве и помишљах на горње венце. Очекивах смрт, и на бесмртност помишљах." Лазареве речи у песми "Пропаст царства српског" (Вук, II) имају исти смисао. Нема сумње да је ова идеја о опредељењу кнеза Лазара за небеско царство пренета из писаног, Даниловог списка, и у усмено предање, те је временом и то, у легенди, поред издаје Вука Бранковића, навођено као један од разлога зашто је битка на Косову изгубљена.⁽⁸⁾

О утицају хронике Георгија Хамартола и Константина Манаса, *Александриде* и *Историје Јудејске војне* на писце косовских списка, писао је Ђорђе Трифуновић,⁽⁹⁾ доказујући да су Манасова и Флавијева виђења ратних страхова и страдања привлачила писце. "Суштински нов мотив судбинског боја и мученичке погибије владара у њему покренуо је наше писце и на нова књижевна решења."⁽¹⁰⁾

Не може бити сумње да је кнез Лазар држао беседу пред полазак у битку, али она сигурно није била као беседа у Даниловом *Слову*. "Данило је, у ствари, историчар и политичар посткосовског а песник преткосовског доба. Имајући у виду уметнички приступ догађајима, затим сложеност литургијско–драмског текста, било би сувише тражити аутентичне кнежеве речи у делу патријарха Данила."⁽¹¹⁾

Сцена поласка на Косово и Лазарев говор војницима у списку Раваничанина III нема ону драматичност коју поседује одговарајуће место у *Слову* Данила Млађег. Текст који следи у списку Раваничанина III одликује се живописношћу. Пошто су се причестили и изљубили, кнез Лазар и војници полазе на многољубог војинства начелника, на Мурата. У тексту се каже да је битка била "на нѣкоемъ зѣло велицѣ поли", али се не помиње да је то Косово. Писац даје податке о величини обе војске: "и вѣе обонхъ плѣкъ великъ зѣлш, зѣлш, сиѣхъ оубо мишжде, р̄ .(100) тысоуць, вѣ шнѣхъ же езыкѣ не мѣнк, Т̄ . (300) тысоуць".

И док писац *Пролошког житија кнеза Лазара* помиње само "множаство тисућа" и "многа множаство", писац *Слова о кнезу Лазару* наводи и број учесника (100 и 300 тисућа). У науци је већ запажено да је на српској страни било 25.000 или 30.000 а на турској око 40.000 или 30.000, те је број од 100.000 и 300.000 преувеличан, а "писац се креће до песничке фантазије".⁽¹²⁾ Слика самога боја у *Слову* је врло импресивна: "и что бѣе бѣхътъ нѣкыи и тоутънь несказаньнь слышааше се. чловѣци въпѣахѣ. коны выскаахѣ ороужѣа звѣкъ творахѣ. стрѣлы лѣтехѣ слънце застоупающе. трѣскове шгньнныи трѣскаахѣ земля велии боучашаше. въздохъ грѣмѣше. и како же дымомъ мрачноомъ обвиняаше се. и воинства штъ обоудѣ дроугъ на дрѣга наскакающе. съвтеца се ороужѣа и землю озарающаа. рѣкы же крѣвен штъ въсоудѣ. и мншга въсоудѣ трѣпѣа. како же на жетвѣ класовомъ, сице воиншмъ, на землю штъ острыхъ ороужѣи падающѣимъ. и полкшно како же езеро нѣкок крѣен пролитѣемъ обагрено зреше се. "

Из сликовитог описа бојишта у *Слову* може се закључити да се велика бука, тутањ, грмљавина и прасак могао чути са Косова. У науци је неједнако писано о употреби топова у Косовској бици, но извесно је по опису (чак и ако се узме у обзир и песничка визија битке) да је писац макар издалека могао чути страшну буку. По Косову је текла крв као река, војници су падали као на жетви класови, било је толико крви ода свуд да је цело поље било оцрвено. Такво Косово могао је доживети и сам писац или је о томе чуо од преживелих, од очевидаца, а познато је да је у бици било врло много жртава, и то на обе стране, и на српској и на турској страни. Раваничанин III прича потом да благочастивом, блаженом, самодржавном и великом кнезу Лазару главу одсекоше и множаство благородних и благоверних хришћана похватавши тада погубише, "и въси коупно вѣицѣмъ оувѣзоше се".

Блаженога и новог Лазара тело "съ мншгою частію въ цркви погребеш".

Продирање Турака после битке такође је описано живописно: "како же мало пождаваше, пакы како же пчелы просыпаше се, и въсоуд землю нашу протекоше, не бо вѣе къ томѣ кого възбраняюща тѣмъ... "

Раваничанин III каже да не би зло које не створише: дођоше незнабошци, оскрнавише цркве, положише тела птицама за храну, "плѣти прѣподовиныхъ твоихъ звѣремъ земельнымъ. не окрѣсть іеросалима тѣкмо нѣ по всеи земли сени, и вѣе плачь и риданіе не мѣнк прѣваго видѣти".

Једне клаху а друге одвођаху у ропство у своју земљу. Писац каже: раздвајани и распродавани бисмо по њиховој земљи, мати због чеда плакаше, отац горко ридаше, брат брата обухвативши сузе љуте проливаше, сестре браћу и браћа сестре, гледајући како их одводе, руке око врата сплетоше и жалосно кричаху. Овај стравичан приказ страдања он завршава речима: "ш земле раступивши се живы прѣмы въсѣхъ насъ... "

У *Слову* се прича да благочастиви кнез Стефан, "и господињъ въсѣмъ Срѣвљемъ бысть", са Вуком, својим братом, и са мајком, госпођом Јевгенијом, и са саветом светих патријарха, односно сабором, одлучили су да отворе кнежев гроб и пренесу Лазарево тело. Анализирајући *Слово* Трифуновић је показао да су иницијатори за пренос Лазаревих моштију били Стефан са Вуком, мајком и патријарховим сабором, а то, истовремено, потврђује и патријархово учешће у припремама и преносу.

Лазареве мошти сачекује у Раваници Милица са своја два сина, плаче и тужи, пада на Лазарево тело и много часака изван ума би. Драгутин Костић⁽¹³⁾ је дошао до закључка да у Миличином оплакивању кнеза Лазара има "јасних трагова парафразирања неких стихова из чувене три статије што се на Велику суботу певају под именом Плача богоматере над Христом". Постоје извесне сличности између овога дела и *Слова о кнезу Лазару* (1392/93) Данила Млађег. Оба писца описују и пренос Лазаревих моштију у Раваницу, а обојица су присутни и учествују у томе преносу. У науци се претпоставља да је Раваничанин III писао под утицајем, а можда и по налогу патријарха Данила. У оба текста се каже да кнегиња Милица пада на Лазарево тело и бива у несвести извесно време. Андоније Рафаил Епактит такође преноси сцену сачекивања моштију. Ђорђе Сп. Радојичић указује на сличност овога детаља из Даниловог текста и списка Раваничанина III са народном песмом "Цар Лазар и царица Милица", у којој Милица моли своју браћу, све редом, да не иду у бој да би имала брата од заклетве, и када јој ниједан не испуњава жељу, она "паде на камен студени, она паде, пак се обезнани". Радојичић примећује да се у песми то дешава уочи битке а у похвалама после ње. "Кнез Лазар и косовски јунаци у песми су у борбеном заносу, а тело Лазарево у Похвалама приказују најјасније и најјезовитије у шта се тај занос претворио."⁽¹⁴⁾ Без претензија да доказујемо везу народне песме са поменутиим косовским списима, не можемо а да не потврдимо постојање сличности у једном детаљу, у паду кнегиње Милице у несвест. Извесно је да им је тај детаљ заједнички.

Писац *Слова* присуствовао је преносу Лазаревог тела. То се јасно може закључити не само по опису преноса већ и по његовом исказу: "сја ђбо зрѣ азъ биваема".

По тексту се види да је писац био очевидац преноса, да је живео у манастиру Раваници и припадао је кругу писаца који су после смрти кнеза Лазара и после његовог проглашења за свеца писали о светом кнезу. И *Слово* Раваничанина III, као и остали култни списи, доприносило је неговању култа и слављењу погинулог српског кнеза на Косову. У науци су ови културни списи оцењени као лоши и непотпуни текстови јер дају мало података о самом догађају. Међутим, "залудно је тражити историјско дело у култним списима чији аутори по природи жанра за који су се определили теже ка апстраховању и свесно занемарују податак".⁽¹⁵⁾ Писци ових текстова немају претензија да догађај прате очима хроничара, да бележе детаљ, да описују тог битке. Њихова намера је другачија и намена њихових списа је да прославе и величају личност о којој пишу. У култним списима с краја XIV и почетка XV века инсистира се на мученичкој смрти кнеза Лазара, те се тако ствара култ мученика Лазара, који ће се временом трансформисати у култ јунака Лазара, како у предању тако и у другом тематски целовитом кругу текстова, у *Житију кнеза Лазара (Причи о боју косовском)* с краја XVII и почетка XVIII века. Истакнуто је да култни списи имају двојаку, суштински различиту изворну вредност: за догађаје које описује, а затим за време када настају, односно када делују.⁽¹⁶⁾ Неоспорно је да *Слово* Раваничанина III, као и остали косовски списи, има велику литерарну вредност.

Белешке:

1 Ђорђе Сп. Радојичић ове писце назива Раваничанин I, Раваничанин II и Раваничанин III, док их Ђорђе Трифуновић помиње као непознате писце, односно непознате Раваничанине.

2 Ђорђе Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, Београд, 1960, 330; "Почетак косовске легенде", *Летопис Матице српске*, 1960, стр. 390, 1, 85.

3 Цитати из *Слова* узети су из текста Алексе Вукомановића; рукопис је објављен у књизи Ђорђа Трифуновића *Примери из старе српске књижевности*, Београд, 1975, стр. 74–84.

4 Ђорђе Сп. Радојичић, *Антологија*, стр. 330.

5 Ђорђе Трифуновић, *нав. дело*, стр. 122.

6 *Исто*, стр. 122–123.

7 Јелка Ређејп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин, 1976, стр. 173. и даље.

8 Опширније о томе писали смо у књизи *Прича о боју косовском, Развитак косовске легенде*, Београд, 1990, и др.

9 *Нав. дело*, стр. 343. и даље.

10 *Исто*, стр. 343–344.

11 Раде Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, историја — култ — предање, Београд, 1984, стр. 137.

12 Ђорђе Трифуновић, *нав. дело*, стр. 119.

13 Драгутин Костић, *Старост народног песништва нашег*, "Јужнословенски филолог", 1933, XII, стр. 26–28, 32–36.

14 Ђорђе Сп. Радојичић, *нав. дело*, стр. 330.

15 Раде Михаљчић, *нав. дело*, стр. 129.

16 *Исто*, стр. 130.

Непознати Раваничанин

Предговор написао Ђорђе Трифуновић

Служба кнезу Лазару још није потпуно датирана. Време њена настанка ближе је одредио Ђорђе Сп. Радојичић.⁽¹⁾ Исто лице, које он назива Раваничанин I, саставило је и *Службу* и синаксарско житије. Писање *Службе* морало је бити "одмах после преноса Лазаревих моштију (вероватно у јесен 1390)". Овом закључку води Ђ. Сп. Радојичића чињеница што се у *Служби* "слави кнез Лазар као победник над Муратом". То је, по његовом мишљењу, старија црта, из времена када се сматрало да Турци у ствари нису однели победу,⁽²⁾ Радојичићева мерила су недовољна за одређивање старости *Службе*. Лазар није победио Мурата у војном, стратегијском смислу. Напротив, Лазар је материјална жртва непријатеља, што се провлачи кроз целу *Службу*:

Лазаре "језичаских же нашаствиј неправедноје закољеније претрпел јеси" (К седален).⁽³⁾

Лазаре, "рани многи и главноје отсеченије претрпел јеси" (Ш К, 4 П, 3 Т).

Лазар је у *Служби* духовни победник, и жртва на бојном пољу. Кнез се бори са смрћу, са нечастивим силама и представницима Сотоне. У овом само *неоружаном* боју он побеђује и сви српски ратници постану победници. Тако Косово поље постаје место духовног *агона* у коме побеђује кнез са својим ратницима. И иначе, духовни смисао живота и смрти највише је истакнут у службама, најпотпунијим култним делима. Кнез Лазар је, као и други јунаци служби, више у духовно–песничком виђењу него што је саткан од историјских и стварних података. У служби постоји један повесничарски део — синаксарско житије, које се чита после шесте песме канона, иза кондака и икоса. Сама служба, међутим, својом суштином и идејом није приповедачко, већ поетско дело. Тако је и кнез Лазар победник у очима песника који тражи духовне узмахе свога јунака. Овакав победник није Лазар само у *Служби*, већ и у другим списима. Јефимија, на пример, у општем зазиву Лазара и заносу своје душе, каже: "И змија убил јеси..." Још је Иларион Руварац тумачио да се ове речи "не могу узети у буквалном смислу".⁽⁴⁾

Правилно датирање *Службе* било је до сада немогуће због лошег издања. Испитивачима је *Служба* била позната, углавном, по једином њеном, рускословенском издању у Србљаку.⁽⁵⁾ На путу од српскословенског до рускословенског облика *Служба* је доживела извесне измене, које су затвориле пут испитивачима. У Србљаку не постоји за нас један врло важан појам *деспота* и *деспотовине*. У свим српскословенским преписима *Службе кнезу Лазару*, које смо имали у рукама, налазе се три строфе које су се у рускословенском издању обезвремениле.

1. "Иже вса приведи от набитија в битије, иже от деви неискусомужније, нас ради ваплшт се. Исмаила врага покори борештаго нас. *деспоту нашему* победу даруј молбама твојего Лазара. и рождшеје те слово Божје" (Ш К, 6 П, богородичан).

"Иже всја приведи от небитија в битије, иже от дјеви неискусомужнија нас ради воплошч сја, Исмаила врага покори борјушчаго нас, *царем нашим* побједу даруја молбама твојего Лазарја и рождшија тја слове божиј" (Србљак, 1761).

2. "Малаго и худаго мољенија нашего не презри молим те жителју вишњаго царствија Лазаре. н призирај на своје стадо, јако при животе, и по смрти, и смиреније испроси *деспоту нашему*, и хвалештим те" (I К, 8 Р, 3 Т).

"Малаго и худаго мољенија нашего не презри молим тја, житељу вишаго царствија Лазаре, но призирај на твоје стадо јакоже при животје и по смрти, и смиреније испроси *царју нашему* и хваљашчим тја" (Србљак, 1761).

3. "Украсив душу своју божастваними лепотами, крсному слову славан предстојиши. ва дрзновени мнозе. сего ради молим те, свише нас певце своје назирај милостивно. *деспоту нашему* победитељнаја на сапостати, испроси. јако да те ублажајем" (I К, 9 П, 2 Т).

"Украсив душу твоју божаственими лепотами. красному слову славен предстојиши, во дерзновениј мнозје, сего ради молим тја свише нас пјевци твоји назирај милостивно, *царју нашему* побједитељнаја на супостати испроси, јако да тја ублажајем" (Србљак, 1761).

Српскословенски преписи, како то показују наведене строфе, примичу нас правој граници постанка *Службе*. Замена назива *деспот* извршене су у духу општих места. Већ у нашем преводу Минеја *кнез* и *цар* се у зазивним деловима појављују као општа места. У српским књижевним делима пре проглашења Душановог царства наши владари се називају *цареви*, па отуда налазимо и *царство* и *царевати*. Свети Сава, на пример, пише како Бог постави Немању "царствовати всеју Српскоју земљеју". Стефан Првовенчани вели за свога оца да је "рода царска син", а његова владавина — царевање. Слично казује и Доментијан: Немањина и Стефанова владавина је царевање, а њихова држава — царство. Теодосије каже за светога Саву да "син јест цара српскаго". Код архиепископа Данила II сви претходни владари су цареви.⁽⁶⁾ Приређивач рускословенског текста, према томе, на основу традиције Минеја и српских књижевних дела, заменио је изворно *деспот* називом *цар*.

Назив *деспот*, колико нам је познато, не појављује се у старим списима, па отуда и у *Служби кнезу Лазару*, као опште место. Реч има стварне историјске основе.

Молба за деспотово спасење од Исмаилћана — упућује нас проверавању позадине читавога текста.

Убрзо после битке код Ангоре (28. јуна 1402) кнез Стефан је као бегунац доспео у Цариград, где је од цара Јована VIII примио титулу деспота. Тада је почео његов сукоб са Турцима (Исмаилћанима). Приликом повратка у земљу, код Трипоља близу Грачанице, потукао је Бранковиће и Сулејманове трупе (21. новембра 1402). Непријатељство са Турцима трајаће све до краја 1404, када се Стефан измирио са сестрићем Ђурђем и са Сулејманом. Тада је успостављен добар однос са Турцима, пошто се "већ у пролеће 1405. деспот Стефан заузима за исплату неких дубровачких дугова Турцима на његовој територији".⁽⁷⁾

Зазиви за помоћ деспоту у поменутих строфама могу се односити на двогодишње раздобље Стефанових сукоба са Турцима. У овим невољним временима *Служба* је могла да добије потпун и целовит облик. Чињеница познијег образовања целовите *Службе* и зазив за помоћ *деспоту* у ратним данима — помера постанак читавог дела за дванаест од четрнаест година од времена преноса Лазаревих моштију у Раваницу.

Лазар се својом мученичком смрћу сам посветио.⁽⁸⁾ Постао је свети вероватно и без званичног канонског сабора, о чему код нас у средњем веку имамо врло мало података. Са ширењем и успињањем култа јачало је и песничко виђење кнеза Лазара. Мученички лик Лазарев достигао је врхунац у *Служби*. У песничком изношењу Лазар се онебесио као сваки мученик, те је као победник ступио у небеска насеља, где је "нетљености венац примио" од Господа.

Белешке:

- 1 Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, Београд, 1960, стр. 328–329 и *Почетак косовске легенде*, "Летопис Матице српске", 1962, 390, 1, стр. 85.
- 2 Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима (један досад непознат спис с краја XIV века)*, "Историјски часопис", 1954–1955, V, стр. 248 и Д. Костић, *Старост епског песништва нашег*, "Јужнословенски филолог", 1933, XII, стр. 39.
- 3 Текст наводимо према рукопису Музеја српске православне цркве у Београду, 180, у нашем попису број (13). Не наводимо странице, већ називе строфа или литургијских целина: МБ — мала вечерња (I, II, III круг), ВВ — велика вечерња, Ј — јутрења, К — канон (I и II), П — песма, Т — тропар.
- 4 И. Руварац, *О кнезу Лазару*, "Стражилово", 1888, IV, стр. 148.
- 5 *Правила молебнаја свјатих сербских просветитељеј*, Римник, 1761, Дуго издање 1765. у Венецији. Прештампао и митрополит Михаило у свој Србљак (Београд, 1861).
- 6 В. Мошин, *Српско царство*, "Хришћанско дело", 1939, V, 4, стр. 277–278.
- 7 Лиречек–Радонић, *Историја Срба*, I, Београд, 1952, стр. 336, 338; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1959, стр. 516; С. М. Ћирковић, *Допуне и објашњења књизи С. Новаковића Срби и Турци XIV и XV века*, Београд, СКЗ, књ. 356–357, 1960, стр. 464.
- 8 Л. Мирковић, *Уврштење деспота Стевана Лазаревића у ред светитеља*, "Богословље", 1927, II, 3, стр. 166.

Давид

Предговор написала Јелка Ређеп

Давид је писац с краја XIV и почетка XV века, настављач и прерађивач *Житија и житељства краљева и царева српских* (тзв. старијег српског летописа), који је саставио непознати књижевник у осмој деценији XIV века. У другој половини 1402. он пише текст о кнезу Лазару. "То је његов оригиналан састав."⁽¹⁾ На почетку Копорињског летописа (с краја XIV века) стоји: "Житије и житељство краљ и цареј српских, који по ком или колико царствова", док у Пећком пише "Житија и начелства србских господ, који по ким колико царствова". "Непознати писац је незнатно прерадио и преписао предложак Копорињског текста и наставио својим чланком о кнезу Лазару, дужим од свих других чланака."⁽²⁾

Ђорђе Сп. Радојичић помиње Давида као преписивача⁽³⁾ а потом и као писца с краја XIV и почетка XV века,⁽⁴⁾ док Ђорђе Трифуновић на основу водених знакова и писма основног текста претпоставља да Давид "није преписивач, а још мање састављач *Житија и начелства српских господ* и *О патријарсех земље србскије*,"⁽⁵⁾ већ сматра да је могао бити власник рукописа, или се рукопис налазио у његовим рукама.

Текст *Житија и житељства* долази до 1371. и на њега се надовезује *Житије и начелство кнеза Лазара*, те се каже да "после свих ових прима начелство благочастиви кнез Лазар, ни син ни унук кога племена пређе речених царева..".⁽⁶⁾ Писац указује на угледно Лазарево порекло: "Родитељи тога бејаху велможе, но први у палати царској пређе речених царева, и по достојанству поштовани и они који владају...", но истиче високо порекло кнегиње Милице: "А жена тога од саме крви царске." Лазар је, по Давиду, био "муж благ, кротак, смеран и одвише, као што се и показује премнога смерност тога". Дошавши на "државни престо царева првих", Лазар се није пожуррио да се прогласи за цара или краља или деспота, већ је до смрти носио "име богом и царем њему прво дано". Он није хтео "изменити кнежевско називање", али се "ничим мање не показа" од својих претходника, краљева и царева. У *Житију* се наводе кнежеве врлине: "иноке је љубио, старе поштовао, младе хранио, сироте сажалевао", прича се о његовим добрим делима и милостињама, о подизању цркве Вазнесењу Христа у Петрусу, на реци званој Раваница. Летописац каже да Лазар роди два сина, Стефана, који је деспот, и Вука.

О продору Турака и нападу цара Мурата на кнеза Лазара, Давид даје тачне податке. На кнеза Лазара "устаје целог истока цар, од синова Измаиљевих, Мурат име имајући, и сву грчку и бугарску земљу узевши, на овога долази, безбројно мноштво водећи са собом..." Владајући у Малој Азији крајем XIV века, Турци су продирали ка Балкану освајајући многе грчке и бугарске крајеве. "И бој међу обојима би, и у боју том нечастиви насилник пада од мача посред разбоја, и телом и душом, с множином својих богупротивних војника. А остаје тога син један." Писац прати стварни ток битке, Муратову погибију у току; битке, а бележи и податак да остаје жив један Муратов син (Бајазит).

У Давидовом опису Косовске битке најзанимљивије је његово размишљање о исходу битке и погибији Лазаревој: "И на крају боја тога — не знам истинито рећи о овом, да ли је издан ким од Ђсвојих храњеника, или је напротив ово суд бојји који се зби над њим." Покушавајући да нађе одговор на питање које сам себи поставља, писац је у недоумици и дилеми у том тражењу узрока "између овоземаљских и божанских чинилаца — "храњенија" и "суда Божијег". Имајући у виду чињеницу да летописац прати живот свог јунака, Трифуновићу се чини да се он занима за узроке Лазареве погибије а не за губитак Косовског боја уопште. "Ово лично пишчево питање има више

интонацију недоумице и збуњености."⁽⁷⁾ Судбинском предодређеношћу објашњавали су се догађаји у средњем веку, а казном божијом тумачиле су се последице и катастрофе. Стога и ова Давидова дилема није необична. Чак и да је писац више заинтересован за смрт кнеза Лазара неголи за исход битке, у средњовековним списима о кнезу Лазару а поготово у косовској легенди, то је повезано. По легенди, Вукова издаја кнеза Лазара довела је до пораза Срба и пропасти српске државе. Зато је за праћење развоја косовске легенде интересантна дилема летописца Давида. Први пут се у његовом тексту помиње издаја, но више у слутњи, неодређено и као једна од могућности. Давид је у дилеми да ли је издаја или суд божији узрок Лазареве смрти и пораза. Цитирана реченица из *Житија* веома је важна за праћење развитка мотива издаје, главнога мотива косовске легенде. Временом, усмено предање је све више продирало у старе текстове, па и поменута реченица из овога, *Пећког летописа*, другачије гласи у каснијим преписима, у *Студеничком* и *Цетињском летопису*. Тако се у *Студеничком* каже: „Иъ иже съ нимъ швы въшьдъше въсприеше блаженны и конць; нѣции же страха ли ради или невѣрїа ради своего вѣгоу се еше“ Цетињски летопис је у овом делу још опширнији: „Иъ иже шьдше съ нимъ блаженны и въспіеше конць, нѣции же страха ради или невѣрїа ради вѣгѣ кше се. Муж вш нѣкто благороднь егоже шельгахѣ завидѣшен и невѣр' на мѣнихѣ къ благочъстивомѣ, авіе врѣме подобно шврѣтъ, ѣстрѣми се къ самомѣ начелникѣ тако швѣзае. Ёгда же близъ высть, авіе опльччет се и вьнизѣ мѣчъ в того самага грѣдаго и страшнаго иссмодръжца. Тѣ же и самъ ѿ нихѣ падает, богѣ тако попѣстившѣ, тако да великы и съ мѣченїа вѣицѣмъ ѣвезет се и иже съ нимъ. Блаженны иже конць постизаеть ѣсѣченїемъ главнымъ. И док Давид у *Пећком летопису* у дилеми да ли је узрок смрти кнеза Лазара и пораза на Косову издаја или суд божији, у каснијим преписима свога летописа, у *Студеничком* и *Цетињском* (који иде до 1572), децидирано се говори о издаји и бекству српских чета са Косова. Једини од ова три летописа, *Цетињски*, помиње Милошев подвиг, не казујући име његово. Извесно је да је тај део преузет из *Житија деспота Стефана Лазаревића* од Константина Филозофа, "али је скраћен тако да се завршетак (од богоу тако попоустившоу) овде односи на тога мужа, док се по *Житију* то односи на кнеза Лазара".⁽¹⁰⁾

Пишући о постепеном стварању косовске легенде говорили смо о *Пећком летопису*,⁽¹¹⁾ па тако и о разликама између три летописа, *Пећког*, *Студеничког* и *Цетињског*.⁽¹²⁾ (По мишљењу Љубе Стојановића, *Студенички* текст је настао у другој четвртини XV века, док је *Цетињски* проширен и продужење је *Студеничког* до 1572. и "није немогуће да је око те године и ова прерада извршена".⁽¹³⁾ Писац *Студеничког* није био савременик догађаја, о помрачењу пише по причању а другачији је и одељак о преносу Лазаревих моштију. У *Цетињском* се набраја мање "језика" који су били са Муратом на Косову но у друга два летописа.

Писац *Житија и начелства* прича како син Муратов узима Лазара и "после много мука сам часну и побожну главу њему одсече". Једино се у овом косовском спису каже да је сам Бајазит Лазару одсекао главу: "писац је хтео да уздигне сцену тиме што је извршење казне приписао самоме Бајазиту".⁽¹⁴⁾ После тога, по летопису, Бајазит као подручнике, потчињене, узима све.

Давид пише о помрачењу сунца, које се догодило три године пре боја (1386), као о предзнаку и слутњи несреће која је задесила кнеза Лазара од Турака: "Пре смрти тога на три године сунце у таму се промени, да се и звезде у подне појавише и месец у крви, показујући беду која ће бити од синова Измаиљевих." У нашим средњовековним списима помињу се чудесна небеска знамења која су претходила видовданском сукобу, космичке појаве које су слутиле несрећу. По Радету Михаљчићу,⁽¹⁵⁾ ови стари мотиви нису пренети из Светог писма директно, већ су се ширили преко омиљених апокрифних текстова о пропасти света. Тако је и писцу *Житија и начелства*

помрачење сунца пред Косовску битку послужило као злослутно предсказање Лазареве смрти и косовске катастрофе.

Запажено је већ ⁽¹⁶⁾ да писац овога списка наводи 6897 (1389) као годину када је "у граду који се налази тамо погребено ... тело" Лазарево, док други списи помињу само дан и месец, а у *Натпису на мраморном стубу* је забележен и индикт (12) и дан (уторак).

У *Житију* се каже да начелство примају Лазареви синови; деспот Стефан је само поменут а Вуково име је испуштено. Давид помиње и Стефанову мајку Милицу. С познавањем пише о преносу Лазаревих моштију у Раваницу а бележи и годину преноса 6899 (1391); година је по старом рачунању почињала 1. септембра).

Давид у *Пећком летопису* пише о Лазаревом пореклу и угледу, о продору Турака и бици на Косову, о убиству цара Мурата и смрти кнеза Лазара, о небеским знамењима која прате кнежеву смрт. Смрт кнеза Лазара летописци сматрају прекретницом у српској прошлости те није случајно што се његовом погибијом на Косову и преносом моштију "завршавају Пећки и Студенички летопис". ⁽¹⁷⁾

Тумачење исхода битке, пораза на Косову и смрти кнеза Лазара у *Пећком летопису*, а поготово помињање издаје као могућег узрока, има значаја за праћење развитака мотива издаје, Давид о издаји говори неодређено и више у слутњи. Временом, крајем XV века, мотив је везан за групу људи у *Турској хроници* Константина Михаиловића из Островице. По Константину, једни су били пријатељи кнезу Лазару и они су се храбро борили, док су други битку само посматрали, дивили се али у бици нису учествовали. И због те невере и неслоге битка је изгубљена, дакле због неравноправног учествовања. Крајем XV и почетком XVI века у делу непознатог Дубровчанина, Далматинца или Пераштанина, талијанског преводиоца Јована Дуке, мотив издаје се везује за једну личност, за Драгосава Прибчића (Прибишића, Пробиштитовића), а Влатко Влађевић је, каже се, побегао са Косова. Тек се у *Краљевству Словена* Мавра Орбина (Пезаро, 1601) мотив издаје везује за име Вука Бранковића; са Косова је побегао Твртков војвода Влатко Вуковић. ⁽¹⁸⁾ О Вуку Бранковићу као издајнику говори се тек двеста година после битке. Два века су прошла од Давидовог виђења и тумачења Лазареве смрти и косовске катастрофе и његовог помена издаје па до децидиране тврдње Мавра Орбина. Нема сумње да Орбин бележи усмено предање о томе; он у свом делу бележи предање у завршном облику. Усмено предање о Косовском боју сачувала је *Прича о боју косовском* (крај XVII или почетак XVIII века) и у њој долази до спајања два главна мотива косовске легенде, мотива издаје и мотива јунаштва. Текст о кнезу Лазару, па и Косовској бици, у *Пећком летопису* има историјску вредност, доприноси стварању и неговању култа кнеза Лазара, али је исто тако важан и за сагледавање постепеног настанка главног мотива косовске легенде, мотива издаје.

Белешке:

1 Ђорђе Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, Београд, 1960, стр. 335.

2 Ђорђе Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац, 1968, стр. 164; Ђорђе Трифуновић, према наслову читавог дела, чланак о кнезу Лазару назива *Житије и начелство кнеза Лазара*, те ћемо у свом излагању преузети овај наслов.

3 Ђорђе Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност XIV и XVII века*, Београд, 1942, стр. 22–23.

4 Ђорђе Сп. Радојичић, *Антологија*, стр. 141, 335.

- 5 Ђорђе Трифуновић, *нав. дело*, стр. 169.
- 6 Цитати из *Житија и начелства* узети су из текста објављеног у *Антологији старе српске књижевности*, Ђ. Сп. Радојичића, стр. 141–143.
- 7 Ђорђе Трифуновић, *нав. дело*, стр. 174.
- 8 Љуба Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Ср. Карловци, 1927, ср. 95.
- 9 *Исто*.
- 10 *Исто*, нап. 1.
- 11 Јелка Ређеп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин, 1976, стр. 176–177.
- 12 *Исто*, стр. 181.
- 13 Љуба Стојановић, *нав. дело*, предговор, стр. XXXIX.
- 14 Ђорђе Трифуновић, *нав. дело*, стр. 175.
- 15 Раде Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, поглавље "Верски корени", Београд, 1989, стр. 212 и даље.
- 16 Ђорђе Трифуновић, *нав. дело*, стр. 175–176.
- 17 Ђорђе Михаљчић, *Лазар Хребелјановић*, историја–култ–предање, Београд 1984, стр. 151.
- 18 Опширније смо о томе писали у радовима и књигама: *Мотив издаје на Косову у бугарштицама*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 1969, XII/1, стр. 245–261; *Прича о боју косовском*, Зрењанин, 1976; *Издаја и слобода: мотив издаје на Косову*, Косово у усменој и средњовековној књижевности. Зборник радова, Крушевац, 1989, стр. 71–79; *Милош Обилић*, *Прича о боју косовском*, Поља, мај–јуни 1989, стр. 186–187; *Die Erzählung und die Volkslieder von der Schlacht auf dem Amselfeld*, Z. Salw., Berlin, 34 (1989) 1, str. 64–72; *Razvitak kosovske legende*, Beograd, 1990, i dr.

Деспот Стефан Лазаревић

Предговор написао Милан Кашанин

Од свих наших писаца из средњег века, ниједи живот није тако познат и ниједи личност тако јасна као деспота Стефана. Владалац изразито ратничких и витешких црта, војсковођа који је учествовао у више битака него иједан његов претходник на престолу, немилосрдни организатор државне власти и умешни експлоататор сребрних рудника, он је напоредо с тиме био велики зналац уметности, пасионирани љубитељ књиге и даровит писац. Живећи преко педесет и владајући преко тридесет година, имао је могућности и времена — мудар исто толико колико срећан — да се обележи као један од најспособнијих владалаца и најумнијих људи у историји Срба.

Силовите противуречности у понашању деспота Стефана нису друго до последица непоколебљиве постојаности његових циљева, онако као што су његови списи подједнако резултат његовог дара и његове културе. На Ровинама, борио се противу влашког војводе Мирче, да му после буде пријатељ, а код Никопоља против краља Зигмунда, да му потом буде вазал, као год што је у Бици код Ангоре морао бити на страни Турака, којима је и дотад био највећи противник. Са бојишта на коме су оставили главе краљ Марко Мрњавчевић и кнез Константин Драгаш, изишао је жив; изишао је жив и из Битке код Ангоре, у којој је султан Бајазит био заробљен; не зна се ни да је кад бико рањен. Наследивши после Косовског боја пољуљану државу, којом је прва управљао само као један од чланова породичног савета постепено је приграбио сву власт у своје руке и поставио границе својој земљи од Дунава и Тимока до Скадарског језера и Јадранског мора. То што је умео бити нагао у одлукама и суров у поступцима није му сметало да створи од себе модел образованог човека. У последњој деценији XIV и у првој XV века деспот Стефан Лазаревић је централна личност не само војног и државног, него и књижевног и уметничког живота у нас.

Средњовековни животописци, кад су хтели указати на врлине наших владара, наводили су њихову храброст, праведност и побожност; деспот Стефан Лазаревић је једини међу њима за кога његов биограф каже да је учен.⁽¹⁾ Сувремени један писац, монах Доситеј, тврди да је деспот волео књиге као ниједан од владалаца и од великаша.⁽²⁾ Други један писац, преводилац старозаветних књига о царевима, напомињући да их је преводио за деспота Стефана, каже о њему, сав раздраган, да је у даровима и милостињи други Кир, у изврсном говору Манасија, у љубави ко знању сличан премудром Соломону, у тражењу старих и нових списа раван ономе Птоломеју који је после смрти Александра Филиповог управљао Египтом.⁽³⁾ Преводилац монах Јаков, у своме запису на Шестодневу Јована Златоустог, назива деспота Стефана мудрим,⁽⁴⁾ а прерађивач Зонарине *Светске хронике*, монах Григорије, тврди да се деспот Стефан Лазаревић, иако је владао земљом и заповедао војском, тако старао о књигама као да никаквих других брига није имао.⁽⁵⁾ Остало је од других незаписано, али се зна да деспот Стефан није био само читач, ни само познавалац и пропагатор књижевности, који је давао преписивати и преводити књиге, већ да је и сам писао. Саставио је *Похвално слово кнезу Лазару*, *Натпис на мраморном стубу на Косову* и *Слово љубави*, три изразито поетска списа, која су унела у нашу средњовековну књижевност колико нове теме и идеје толико нова осећања и нов стил.

Нема бољег сведочанства од личности Стефана Лазаревића да не треба прецењивати улогу и значај Свете Горе у формирању репрезентаната наше средњовековне културе, нити потцењивати удео световних људи у постанку књижевних списа и уметничких дела. Деспот Стефан је добио васпитање и образовање не у туђини, него у својој земљи, у родитељској кући и у друштву које га

је окружавало. Сем српскословенског, на којем је читао и писао, знао је грчки, с којег је преводио, а држећи на своме двору, због својих имања у Мађарској и својих односа са европским владарима, латинску канцеларију, свакако је латински и разумевао. Знања није црпео само из књига, него и искуства. Врло млад, он је, неки пут с малом пратњом, неки пут са великом војском, јашући на коњу, прешао све балканске земље, Малу Азију и Панонску низију, и пловио бродом по Јегејском, Јонском и Јадранском мору. Ниједан наш државни управљач из средњег века није видео толике земље и градове и упознао толике владаре, великаше и црквене прелате као он.

И у старој и у модерној историографији, кад се говори о деспотовим кретањима и о његовим сусретима са страним владарима, обично се указује на њихове политичке и војничке разговоре, на ратовања и на гозбе. Имала су њихова познанства и других видова. Нашавши се у страном свету, деспот Стефан је, несумњиво, разматрао и владалачки двор на којем је био, уметничка дела, библиотеку и намештај у томе двору, и поређивао их са својим — средњовековни владари и великаши нису се такмичили само у моћи и богатству, него и у цивилизованом животу. Кад се, по повратку из Битке код Ангоре, деспот Стефан задржао у Цариграду, он је, добивши од цара Јована V деспотску титулу и испросивши сестру царичину, кћер господара Митилене, Ђеновљанина Франческа II Гаталузија, постао пријатељ владарских кућа традиционално високе културе. Фрапантна је сличност између деспота Стефана и његовог савременика цара Манојла II (1391–1425). Ожењен кћерју српског великаша Константина Драгаша, цар Манојло II је био један од последњих и најзнатнијих византијских писаца, човек велике интелигенције и моралне врлине, који се интересовао богословским питањима, написао више реторских расправа и — што нарочито ваља нагласити при поређењу деспота Стефана с њиме — био пропагатор хуманизма и заштитник хуманиста.⁽⁶⁾ "Сличан беше упознао сличнога", каже биограф деспотов говорећи о његову пријатељству са царем Манојлом.^(6a) На другој страни, у Мађарској, коју је често посеђивао, деспот Стефан је имао могућности да осмотри грађевине, скулптуре, слике, начин живота, понашања и одевања у краљевим дворцима у Будиму и Тати, где су, за владе краља Зигмунда, били запослени уметници из Италије и Француске.⁽⁷⁾ Имао је деспот прилике да се ту сретне и с немачким, чешким и пољским великашима, с њиховим женама и кћерима, и да види и чује од њих како живе. Не би одговарало ни његовом радозналост карактеру ни његовој моћи усвајања да се није тиме користио. У понашању и држању деспота Стефана има не само византијског самодршца, него и италијанског кнеза.

Не може се рећи да се не зна шта је деспот читао. О његовој лектури немало сведоче списи унесени у зборник који је писан за њега, делимично и његовом руком.⁽⁸⁾ Антологијског карактера, зборник је садржавао, уз богословске и поучне списе, филозофска разматрања, поетичне текстове и приповетке с реминисценцијама из античког света. Поименично наведени у зборнику су се налазили кратки текстови св. Дионисија Ареопагита, св. Кирила Александријског, св. Јована Златоустог, св. Василија; апокрифни спис о томе како су јелинска и персијска пророчанства пророковала о Христу, и како је изгинуло племе Венимијаново, разна питања и одговори о хришћанској вери и размишљања о томе шта је разум, шта мисао, шта филозофија, и како разумети мисао: не судите, да вам се не суди; приповетка о љубави Асенете и Јосифа; одговор Григорија Богослова Филарију на његово питање како му је у времену у којем живи; ту су и два списа деспотова, *Похвално слово кнезу Лазару* и *Слово љубави*. Очеvidно богат и разноврстан, зборник је садржавао текстове колико привлачне по садржини толико добро написане.

О деспотовој библиотеци, која је морала бројити више десетина књига, међу њима и таквих које су биле украшене минијатурама, слично јеванђељу у којем је у његово време радио минијатуре Радослав⁽⁹⁾ и које се сад налази у Публичној библиотеци у Лењинграду и псалтиру који је илуминирао непознати минијатурист за деспота Ђурђа Бранковића и који се сада чува у Државној библиотеци у Минхену⁽¹⁰⁾ — данас се зна само толико да се у њој налазила *Лествица* Јована Лествичника,⁽¹¹⁾ која је била позната већ краљу Стефану Првовенчаноме, и Теофилактово

Тумачење јеванђеља, које је дала превести с грчког царица српска Јелена.⁽¹²⁾ Чини се да је деспот Стефан имао нарочиту наклоност према књигама историјске садржине, судећи већ по томе што је монаху Григорију послао у Свету Гору раније преведену Зонарину *Светску хронику*⁽¹³⁾ да је поново редигује, а монаху Доситеју да је поново препише, и што је, на деспотову иницијативу, преведен спис *О будућим временима*, који се приписује византијском цару Лаву Мудром.⁽¹⁴⁾ Не може бити сумње да је деспот познавао и витешке песме и романе, чијих елемената има у његовом *Слову љубави* и, нарочито у *Натпису на мраморном стубу на Косову*. Без витешке поезије, витешких прича и игара није пролазио живот ни на једном европском средњовековном двору.

Деспот Стефан Лазаревић је, после Првовенчаног краља, први наш владар писац. Истина, оправдано је уверење да су краљ Стефан Дечански и цар Душан учествовали у састављању увода у своје повеље аутобиографског карактера, можда и диктирала она места на којима се говори о њихову животу; али, за њих као ни за друге владаре, не зна се да су састављали посебне списе по којима би се могли с правом уврстити у писце. Деспот Стефан је сличан Првовенчаном краљу и по другим цртама: обојица су, савладавши велике тешкоће по ступању на престо, учврстили државу и обезбедили јој дуг период мира (границе њихових држава су биле скоро исте); и један и други је био велик пријатељ књиге, и један и други је писао; први је стварао култ Немањин, други култ Лазарев. У писању су различити. Јављајући се у књижевности тачно два века после краља Стефана Првовенчаног, деспот Стефан Лазаревић припада не само новом времену, него и новом друштву — у њих су не само теме друге, него и друге мисли, и друга осећања.

Све своје списе деспот Стефан је написао у првој деценији свога деспотства, између 1402. и 1412. у време у које је узео да гради и своју монументалну задужбину Ресаву. Деценија је сва у знаку турског пораза код Ангоре и напретка Србије, и деспот Стефан, узевши да пише, чини то с циљем да глорификује кнеза Лазара, изазове мржњу против Турака и подигне самопоуздање у својих људи — и чини то са страшћу и убедљивошћу којима у нашој књижевности нема много равних.

Похвално слово кнезу Лазару⁽¹⁵⁾ — најранији деспотов књижевни састав — говорено је о Видовдану у Вазнесенској цркви у Раваници. Види се то из самог списка, у коме беседник позива верне да дођу на празник "већи од свих празника", на "мучеников дан", и у коме се он овако обраћа светитељу над чијим гробом говори: "Погледај с висине и види сабрана чеда твоја у храму овом." Беседникове алузије на турски пораз и његово тријумфално осећање недвосмислено утврђују време кад је спис састављен: после Битке код Ангоре и деспотовог учвршћења на престолу, 1403. или 1404. године.⁽¹⁶⁾

Конципирано у првом лицу, *Похвално слово кнезу Лазару* је несумњиво саставио и говорио деспот Стефан. Да је то његов састав, изванредан знак је већ у томе што је спис дошао до нас у зборнику у коме је било деспотово *Слово љубави* о коме већина научника мисли да је био деспотов аутограф.⁽¹⁷⁾ Између оба списка има сличности — у сећању, у речнику, у стилу; нарочито се примећује истоветно интересовање за природу. Беседник *Похвалног слова* "као облаком по висини ношен", прославља "свих летњих празника празник", кад сунце луче своје простире и кад ветри веју, а писац *Слова љубави* диви се птичјем лету, лишћу у гори и гласовима у ваздуху. "Ево данас и мени и свој земљи засија пролеће пријатна мириса", стоји у *Похвалном слову*, а у *Слову љубави*. ("Лето и пролеће Господ сазда..., земаљске дароносе од цветова пријатна мириса." И друге аналогije иду у прилог приписивању тога списка ауторству деспота Стефана Лазаревића. Обраћајући се кнезу Лазару, беседник каже о себи у *Похвалном слову*: "Пођосмо кроз огањ и воду", а деспот Стефан, у својој повељи манастиру Милешеви: "Много пута спасен бих на мору и на суву". У *Похвалном слову* Турчин је "љуто и свирепе лавице љуто и одбачено штене", а у *Натпису на стубу на Косову*, за који је тешко сумњати да га је деспот саставио, кнез Лазар и његови војници, побеђујући Мурата и његова сина, уништавају "сатанин пород и гујин, штене лавово и василисково". Више од тих подударности — оне се многу наћи и између два разна писца

— о деспотовом ауторству сведоче изјаве у самом спису. Ко би други него деспот Стефан могао упућивати кнезу Лазару речи којима беседник алудира на своју борбу с Турцима и супарницима: "Забоди стреле изоштрене у срца њихова, које за мене изоштрише, безакони." Само деспот Стефан је могао молити светитеља за мир и слогу у својој породици и држави, говорећи: "Сабери ми чеда расточена, која завишћу врази од мене отргоше". И само неко ко је владар и ко се бори могао је рећи о људима у својој земљи и о себи: "Прогнај од њих безаконе варваре. Да не престанеш да се бориш с њима за мене и за стадо моје." Да један средњовековни владар саставља и држи говор над гробом једног члана своје породице није непознат случај. Савременик и пријатељ деспота Стефана Лазаревића византијски цар Манојло II написао је, приближно у исто време (1407), надгробно слово своме брату Теодору, деспоту Пелопонеза.⁽¹⁸⁾

Ни једини ни први спис о кнезу Лазару, деспотово *Похвално слово* се разликује од свих њих. У њему нема ни многих, ни конкретно наведених историјских момената и имена, као у саставу патријарха Данила III, нити су у њему описане Косовска битка и сцене које су после ње настале у земљи, као у спису непознатог Раваничанина. Деспотово слово је тачно оно што му каже наслов: *Похвално слово светоме и многомученику Христову Лазару* — песнички спис изразито глорификаторскога карактера, у којем су чињенице замењене алузијама и симболима, и у којем се не говори у биографском и наративном, него химничком облику. Не само о емотивности, него и по стилу, оно је блиско текстовима црквене поезије, службама написаним у част Срба светитеља; инвокација њеног беседника је иста као у појаца црквених служби. По глорификаторским и реторским особинама, деспотово *Похвално слово* није без сличности са похвалама и животописима српских светитеља у XIII и XIV веку. Али су разлике још веће. Једна од њих је већ у томе што су раније похвале биле саставни део животописа и обично се налазе на крају његовом. Деспотов спис је независна, посебна целина, готово један нови род књижевни.

Конципирано у облику беседе у храму говорене пред великашима и свештенством, деспотово *Похвално слово кнезу Лазару* почиње величањем свеченог празника, дана који, по беседнику, нема локални ни националан, него космички значај: "Данас сунце своје зраке простире и озарава свега света крајеве". Указујући на величину дана, у коме налази разлог за радост, а не за жалост, беседник позива верне да се окупе у цркви: "Дођите, освећени саборе и вас роде земље српске, дан веселја који ће наступити слаavimo." У светитељевој задужбини Раваници, која се и сама радује слављу, беседник се обраћа прво присутнима: "Из таме на светлост прешавши... призовимо мученика: дођи, о Лазаре, дођи". Подсећајући их да говори у зле дане, кад непријатељ напада на земљу српску, беседник захваљује кнезу Лазару што је увек чувао свој народ од беде, напасти, мржње и гнева сународника и иноплеменика, и призива га у помоћ: "Дођи нам невидљиво и стани по среди нас..., да не будемо овце које немају пастира... да нас не предаш пастиру којег а не знамо." Апострофирајући потом крст, чијом је помоћу кнез Лазар однео победу над Турцима, да помогне оном који сада царује беседник прелази у апотеозу кнеза мученика ("Радуј се, о Лазаре крстоносни"), славећи га као победника.

Свечани позив на празновање и свечано слављење светитеља чини први део деспотовог *Похвалног слова кнезу Лазару*. Други део чини епизода са Агаром.⁽¹⁹⁾ И као идеја и као начин казивања, епизода је изузетна. Она је сва у дијалогу — у дијалогу између беседника и Агаре и између Агаре и ђавола. "О Агаро, видиш ли мученика где стоји по среди нас и празнично с нама ликује?" Агара каже да се она сударила, али се није могла борити с њиме. Да је знала да ће се он убројати у синове Божје, не би јој ни на ум дошло да се упусти с њим у борбу — ни у пустињу се неће моћи сакрити од њега. Ђаво чувши шта Агара говори Исмаилу, уплаши се. "Авај мени, господо моја, што вас видим тако жалосне?" пита их ђаво, коме ни самом није лако. "У великом сам страху данас, и велика ме брига обузела", признаје он, али храбри и њих и себе: "Реците ми брзо, и ја ћу вам олакшати терет. Љуто ми оружје уђе у срце, и не могу вас гледати тако сетне." Уздахнувши, Агара одговара ђаволу: "Авај мени, господине мој! Тешко је било мени и

једнородном сину мојем не чути твој слатки глас, и твој часни образ не угледати... Знаш ли да се онај злодјеј убраја у синове Божје?... Ја бежим и не знам где ће ме стићи, јадницу." Изгубив веру у ђавола, Агара му пребацује да ју је преварио говорећи јој да ће она са сином победити Лазара — победи Лазар њих. "Постадосмо подсмех и презир народа", каже она, не видећи како ни где да се спасу. Све док је гледала на Лазара као на обичног човека, борила се с њиме; али сад не може да гледа у њега, као што се не може гледати у ужарену пећ. Слепима вид даје, па како да њу не пронађе својим очима? Заробљенике ослобађа, па како да њу не зароби? "Не бојте се, господо моја", храбри ђаво Агару и Исмаила. "Причекајте мало да одем до њега, да видим да ли је истина што говорите". Још и ђаво у речи био, кад се појави свети мученик Лазар с тисућама тисућа̂ анђела и с мноштвом мученика, говорећи: "Да ишчезне нечастиви и не види славе Господње." Борећи се с мучеником, смрт је била побеђена, и Исмаил одступио пред Лазаром светитељем у небеском царству.

Драматична црта, изразита у разговору Агарину с ђаволом, још је више наглашена у последњем делу слова, у коме беседник води дијалог са слушаоцима и светитељем. Обраћајући се великашима и свештенству, беседник се пита над моштима Лазаревим: "Ко је овај? Говорите у уши моје." И сам даје одговор, питањем: "Да ли је овај кога из зависти хтедоше непријатељи срушити и светлост мога вида као тамницом мрачним тамницама држати и не могоше?" Знајући да светитељ није срушен и да ће му се наћи у помоћи, беседник му се обраћа као живом: "Прими оружје и устани и не закасни... Дођи, освети ме крвљу својом. Приђи, падању моме потпоро." Сигуран да ће му се одазвати и да ће с њиме победити, беседник му, радостан, кличе: "Радуј се, моје око које никада не спава!... Радуј се, крине који нам је од трња засијао, војницима оружје непобедимо!" И као да није све рекао, и као да не може наћи доста речи, на крају додаје: "Нема похвале које ниси достојан." И, сав исцрпен, завршава: "Ум изнемогава..."

Ефектно по идејама, по патетичној реторичности, деспотово *Похвално слово кнезу Лазару* је то и по драматичности и песничком казивању. Мистична сцена у којој Агара и ђаво воде дијалог, непосредан начин на који се беседник обраћа присутнима и светитељу, узвишеност мисли и страсност осећања стављају овај деспотов напис у најузбудљивије и најоригиналније текстове српске прозе.

Натпис на мраморном стубу на Косову, сачуван у препису унесеном у један рукопис с краја XVI века,⁽²⁰⁾ састављен је у пролеће или лето 1404, у сваком случају после Битке код Ангоре, када Турци нису владали овим крајем; по мишљењу већине научника, треба да га је саставио деспот Стефан.⁽²¹⁾ Натпис, кратак — као што и приличи натпису на споменику⁽²²⁾ — необичан и привлачан је већ својим обликом: уместо писца, у њему се читаоцу, као антропоморфно биће, обраћа сам стуб: "Човече који ступаш на српску земљу, био ти дошљак или си одавде, ко си да си, када дођеш на поље ово које се зове Косово и видиш да је цело пуно костију мртвих, а с њиме и камену природу, мене... како усправно стојим, да не прођеш." Остајући у директном контакту с пролазником, стуб наставља говорити и говори још интимније, што само појачава његов утисак на намерника: "Приђи и приближи се мени, о љубљени, и размотри речи које ти приносим." Које речи? Глас се мења и постаје дубоко интониран: "Овде је некада био велики самодржац, чудо земаљско и владар српски, по имену Лазар, кнез велики." Ређају се сад кнежеве врлине као владара и човека, указује се на велики подвиг његов и његове војске: "Сложно, многобројно мноштво, заједно с добрим и великим господином, храбром душом и најтврђом вером.. устремише се на непријатеља... и умртвивши дивљег звера и великог противника", да "приме венац мучеништва и постану ученици небескога царства". Није се могло с мање речи представити један стуб у пољу, оцртати у натпису један владар и саборци његови у бици, ни дочарати сама битка и њен трагични свршетак.

Што прво привлачи пажњу у говору косовског стуба, то је призвук античке традиције, видљиве у њему од прве реченице: "Човече који ступаш на српску земљу..." Тога призвука има и на крају натписа: "Све ово речено сврши се у 1389. години.. у петнаести дан месеца јуна, у уторак, у шести или седми час, не знам, Бог зна." У античкој традицији је уопште идеја да се подигне споменик у пољу где се водила битка и да се на њему уреже натпис о јунацима који су у њој изгинули. До средине XIV века, античке традиције су улазиле у српску књижевност, претежно или искључиво, посредством византијских списа, вероватно; за владе деспота Стефана, наши писци су несумњиво директно познавали античку књижевност. Светогорски монах Григорије трагао је за Херодотом, а Константин Филозоф га и читао;⁽²³⁾ нема препрека могућности да деспот Стефан Лазаревић чита у оригиналу античке грчке писце.

Има још један особен призвук у *Натпису на мраморном стубу на Косову*. Он долази од елемената витешке поезије, који су више но приметни на ономе месту где се говори о косовским јунацима. Шта се каже о њима? "Мужеви добри, мужеви храбри, мужеви уистину у речи и на делу, који се као звезде светле блистају, као земља цветићима преишарани, одевени златом, и камењем драгим украшени". Очевидно и сам витез, састављач натписа се највише диви српској коњици која је ушла у Косовску битку. "Веома многи коњи одабрани и са златним седлима", каже он и, као да не може да одвоји очи од њих, инсистира: "Веома дивни и красни јахачи њихови."

Дух и фразеологија витешке поезије у натпису били су повод за закључак да *Косовски натпис* није друго до варијанта усмене феудалне песме певане на двору, и да је деспот Стефан само редиговао натпис, не и написао.⁽²⁴⁾ Тврдећи то заборавило се да елемената витешке песме има у натпису само у редовима у којима се помињу коњаници. Сви остали елементи списа почињу из других извора. Концепција натписа, поменули смо, античка је. Мисаони и осећајни фон његов религиозан је по схватању мучеништва и небеског царства. Речнички, натпис је, на једном месту, више него близак црквеном песништву. Рећи о кнезу Лазару да је "благочастија непоколебљиви стуб, богопознавања пучина и мудрости дубина, пламени ум и туђинима заштитник, хранитељ гладним и сиромашним сажаљење, невиним милосрђе и утешитељ" — то више приличи црквеној служби но витешком певању на двору.

Чврсто компонован и добро смишљен, *Натпис на мраморном стубу на Косову* ни по инспирацији ни по изворима није једноставан. Почињући као антички натпис, он се продужава као црквена песма, да пређе у одјек витешког епа и заврши се, поново, као натпис на античком споменику. Већ и по томе, он чини особен, оригиналан књижевни састав, чији значај и лепоту не треба умањивати због његових извора — утицајима и позајмицама у књижевности не ваља давати већу важност него што је у одређеном случају они имају. Код нас је у средњем веку мало списа који би били савршенији по облику и изузетнији по изразу од *Косовског натписа*.

Нема места ни расправљању да ли натпис припада прози или поезији. Као што је погрешка изједначивати религиозно и црквено песништво, тако је заблуда идентификовати поезију са стиховима. *Натпис на мраморном стубу на Косову* је дубоко песнички спис, и он је такав не због стихова и сликова — којих у њему нема — него по својој идејној и осећајној суштини и по начину казивања. Савршених пропорција, ритмичких реченица, достојанствених сублимних мисли и прегорелих осећања, говорен колико музикалним толико мирним гласом, он је уметничко дело првог реда, које је и технички и реченички уистину угравирано у мрамору на којему је било исписано.

Последњи деспотов спис, *Слово љубави*,⁽²⁵⁾ састављен 1409, има облик пословице, веома распрострањен и у Византији и у Западној Европи. Своју посланицу је деспот Стефан упутио брату Вуку и његовим присталицама,⁽²⁶⁾ с којим је више пута био у сукобу и више пута се мирио. То неће бити једини деспотов спис те врсте. Пред текстом се налазио кратак приступ, нека врста

предговора, по коме се закључивало да се хтело, може бити, не остати при томе једном тексту, него му који још додати.⁽²⁷⁾

Посланица није мала; састоји се од десет строфа, од којих свака има други број стихова, а стихови други број слогова. Акростих који повезује строфе казује натпис списа: *Слово љубави*, прве две речи којим почиње прва строфа садрже име ауторово: деспот Стефан. То је добро смишљен текст, очевидно дуго рађен и све друго него импровизиран.

Настала у тренутку кад је деспот веровао да може живети у љубави с братом Вуком, песма је ведра, и већ по томе једном иде у изузетне саставе наше старе књижевности, у којој влада крајње озбиљна атмосфера. Ведрину ауторову појачава његово слављење природе и познавање младића и девојака на љубав. Та два мотива, мотив чулне и мотив духовне љубави, чују се као дует кроз целу песму, колико на дискретан толико на импресиван начин.

Слично псалмопевцу Давиду, аутор се радује што је Бог створио лето и пролеће и, у њима, многе лепоте: дао птицама брзо и пуно весеља прелетање, горама лишће, луговима пространства и пољске ширине, ваздуху да се по њему распростиру умилни гласови, земљи мирисне цветове и зеленило. "Младићи и девојке, к љубави прикладни, љубав узљубите", кличе он, да одмах дода — као што и приличи средњовековном писцу — "но право и незасорно, да, некако младићство и девојаштво повредивши... божанство не негодује." Јер сва дивна дела божја, напомиње писац, превазилази љубав, у којој је Бог. У љубави нема лажи; она може надмашити сваку врлину. Зато он онога коме шаље посланицу и подсећа како су били заједно и близу телом и духом, па их горе и реке раздвојиле. Али сад, "још да се скупимо, још да се угледамо, још у љубави да се сјединимо".

Две особине чине ову песму оригиналном и новом у нашој средњовековној књижевности: осећање природе и мисао о чулној љубави. Сензуалним елементима и световним тоном она је далеко богатија од састава монахиње Јефимије у којима се само помиње бура тела и душе и са сетом говори о победи материнске љубави. Деспот Стефан је наш први писац који слави природу и који је не приказује симболично, већ реално. Цамблаково описивање Дечана, настало из чистог посматрања, топографско је, географско, архитектонско, скоро научно; у деспота Стефана оснивање природе потиче из личних осећања, и оно је субјективно, сензитивно, песничко; у деспотовом *Слову љубави* први пут је у нашој средњовековној књижевности с великом слободом и полетом опевана радост од природе и љубави, слично песмама у западноевропских хуманиста.

Слово љубави није једини напис у коме деспот Стефан говори директно о себи. Он то чини и у неким својим повељама, чији се уводи одликују аутобиографским моментима и исповедним тоном. Случај је утолико приметнији што таквих творевина и, неки пут, песничких ставова нема у повељама кнеза Лазара и што су више него ретки у повељама оновремених династа. Раније, непосредних и интимних личних саопштења било је само у неколиким повељама краља Стефана Дечанског и цара Душана. И у томе погледу деспот Стефан Лазаревић наставља традицију Царства.

Аутобиографски искази у повељама деспота Стефана — као и у повељама владалаца из куће Немањића — заснивају се на две идеје, неопходне за афирмацију владара, поготову из једне нове династије: на идеји легитимности његове владе и на идеји његове државне самосталности. Прва мисао је изражена са осећањем поноса државнога управљача због његових предака, друга са осећањем тријумфа владара који се ослободио Турака.⁽²⁸⁾ Природно, све повеље деспотове у којима је наглашен аутобиографски карактер настале су после турског пораза код Ангоре 1402. И све су оне различите по висини исповедног тона. Једна, издата 1405, монахињи Евпраксији — некадањој деспотици Јелени, доскора монахињи Јефимији — има скоро фамилијарну атмосферу.

Ту деспот каже како се, пре доношења одлуке којом даје својој рођаци једно село да га дарује Хиландару, саветовао о томе с мајком и властелом и како је при томе ишао за примером који су му показали света господа ктитори, цареви и краљеви и господа српска, додајући — тад још у нади да ће имати деце — како предвиђа међу својим могућим наследницима, поред брата, још и сина.⁽²⁹⁾

Изразитије и непосредније је исповедно казивање у деспотовој повељи манастиру Хиландару, такође из 1405. У уводу њеном, деспот се не само сећа уопштено "свете господе и ктитора српских", него и поименично, "светога Симеона, самодршца српскога и мироточца, и Саве, светога великог архиепископа српског", да изјави: "Молитвама њиховим много пута спасен бих на мору и на суку, у ратовима и разним невољама и најездама иноплеменика, па и јадну душу моју од врата смртних вратише, и молитвама њиховим од творца и владике свога по други пут живот дарова ми се."⁽³⁰⁾ После толиких бојева и лукавих замки у рођеној својој земљи и на разним крајевима света, из којих је изнео главу и вратио се кући неповређен, деспот Стефан је заиста имао разлога да тако мисли о свом животу.

Најопширније и најубедљивије говори о себи деспот Стефан у једној другој својој повељи манастиру Хиландару, из исте 1405. године. Напоменувши да је милошћу божјом и заузимањем Богородичиним и — као потомак Немањин — молитвама својих светих прародитеља Симеона и Саве, постао господин свим Србима и Подунављу, он више песнички но чињенички оцртава своју судбину: "Од младићскога ми узраста, каже он, у многа злољута и неподношљива искушења, шта више и смртна, пуштен бих... и од свих избави ме Господ, и још избавља." Сав у сликовитом говору, он се исповеда како се увек уздао у свога оца, у кнеза Лазара, који му је служио за пример. "У тамним оним облацима, к сунчаним најсветлијим зрацима, врлинама, кажем, оца мога и господина светога ми кнеза, једва и с муком упирах очи ја и они који су у власти мојој". Алудирајући на поразе унутрашњих и спољашњих непријатеља и на срећне промене које су настале, он продужује: "А сада, скровишта велике блалости Божје отворише нам се, и смирисмо се, и починусмо, и облаци тамни разиђоше се, и засја нам сунце."⁽³¹⁾ Као и обично у оваквим приликама, у уводу ове повеље ништа није наведено отворено и изричито, али је свим читаоцима и слушаоцима текста било јасно на шта се у њему мисли и о чему говори.

И у повељи румунском манастиру Тисмену и Водици (1405) деспот Стефан указује са радошћу на поново задобијену слободу своје земље. С ведрином која се није осећала у нас у писаним саставима више од четврт века, деспот ту каже како је Бог, који преводи своје људе "од тесноће на пространство, и од немоћи у силу, и од туге на весеље", провео и њега "од покорности на слободу и од мањег престола на највиши". Изјавивши то као у узбуђењу, он потом мирно прелази на правне одредбе своје повеље — температура текста се изненада и потпуно мења. После аутобиографске исповести, пуне осећајности и поетских мисли, следи параграф који нас одводи у свакидањи живот. Он гласи: "Ако ко побегне из земље царства ми у Угарску земљу или у Бугарску, или мој човек или мојега властелина, па остане тамо три године, или две, или једну, и усхте се вратити у напред наведена села црквена, слободно да му је доћи сем ових кривица: ако је што царство ми напакостило, или властелина покрао, или био убица, или свештенокрадљивац, или роб купљен на имању, или крадљивац девојке, таквом се слобода не даје по писаном."⁽³²⁾ Као и у многим средњовековним повељама и писмима, у овој деспотовој повељи смењују се песнички моменти с прозаичним, исто онако као што су се у средњовековном животу смењивали суров поступак и милостиња, награда и казна.

Осећајни лични тон јавља се напоредо са хладним правничким дефиницијама и у деспотовом *Закону о рудницима* — деспот Стефан Лазаревић и у томе личи на цара Душана, који је најопсежнију своју исповест изнео у уводу свога *Законика*. Деспот ту излаже како је "господствовао у земљи свога отачаства", па Турци напали на њега и покорили његову земљу, те

он морао поћи турском султану да се с њиме споразуме. "И помоћу Божјом и пречисте Богоматере, и светог Симеона и Саве, и светопочившег мога родитеља кнеза Лазара молитвама", каже он, не приписујући себи успех, "ослободих сву земљу и градове отачаства ми... И повратих се у земљу своју и дођох у свој град Ново Брдо." Са осећањем за саборе и за масе које су имали средњовековни владари, деспот наставља: "И сабра се сав сабор градски, и поискаше од господства ми да им учиним закон о рудницима, што су имали за прве госпде и светопочившег ми господина родитеља кнеза Лазара. И Господство ми саветова се с властелом и заповеди да се нађу 24 човека добра, од других места која руду имају, да им учиним закон како је и прво било."⁽³³⁾ Законски параграфи се ређају тек после те изјаве, која има достојанство и непосредност личног владаочевог говора.

Више је него вероватно да није без аутобиографског рефлекса ни *Одговор Филагрију Григорија Богослова*, кратак али веома карактеристичан текст унесен у исти зборник у који су уврштени деспотово *Похвално слово кнезу Лазару* и *Слово љубави*. Садржај тога текста — давно је речено — могао се добро слагати са стањем српских ствари оног доба,⁽³⁵⁾ — деспот Стефан је могао видети у њему слику своје судбине и свога времена. На питање како му је, Григорије Богослов одговара Филагрију: "Веома горко и болно. Василија немам, Кесарија лиших се, духовног ми и телесног брата. Отац мој и мати моја оставише ме." То се могло применити и на деспота Стефана, као готово и све оно што се наводи потом: "Тело тужно живи, старост више главе, у тугама сплетови, у пословима навала, другови неверни, црква без пастира, ишчезе доброта, обнажи се злоба, путеви ноћу, свеће нема, Христос спава." У томе тренутку његова живота деспоту Стефану је уистину било тешко, иако га нису нападали Турци: био је у завади с братом Вуком, отац и мати су му били мртви, умрла је била и његова рођака Јефимија, умро и патријарх Данило III, такође његов пријатељ и, можда, сродник; сам деспот је био болестан и — у писму од 3. новембра 1408. — дубровачки кнез га извештава да му се на његов захтев шаље лекар.⁽³⁶⁾ Као и модерни, средњовековни списи нису изретка сведочанство о душевном расположењу писца и читаоца.

Узима се да је деспотов, или да је његовом иницијативом настао, и адаптирани превод с грчког песме *О будућим временима*, чијег се оригинала постанак ставља од XII до XIV века, а српски превод после 1401, а пре 1407. године.⁽³⁷⁾ Садржина те чудновате песме је сва у алегоријама и алузијама, које су се у разво време тумачиле на разне начине. Мисли се да је створ који прескаче трап и пада у трап Турчин који прескаче море и пада у њега; требало би да буде Турчин и велики ждребац; вино — крв у којој се он дави; њиве — царство, а вук — антихрист. Песма је тешко разумљива и у њој као да има црног хумора.

Духовна атмосфера је у списима и у лектири деспота Стефана Лазаревића свуд присутна, али она ниуколико није изразито богословска, нити је он имало црквени писац. У основи, *Слово љубави* и *Натпис на мраморном стубу на Косову* су световни списи; у великој мери је световног фона и *Похвално слово кнезу Лазару*. Нису друкчији ни преводи за које се мисли да их је радио деспот Стефан или су били рађени за њега. *Приповетка о Асенети* је приповетка о љубави, тумачења Теодора Кирског Соломонове *Песме над песмама* су тумачења љубавне песме. Световног су карактера и *Одговор Филагрију Григорија Богослова* и *О будућим временима* Лава Мудрог. И *Прича о св. Епифанију* — у истом зборнику у коме су се налазили деспотови списи — са својим мотивом о немању правде, у основи својој је световна и моралистичка. Напоследку — или у првом реду — интересовање деспотово за профану књижевност показује и ново редиговање Зонарине *Светске хронике*, изведено по његовој жељи. Ни у једном ранијем раздобљу наше средњовековне књижевности није настало толико списа профаног карактера или с профаним акцентима као у доба деспота Стефана.

Изразитије него дотад, наша књижевност се указује у последњој деценији XIV и у првој XV века у два различита вида. На једној страни су конзервативни црквени писци, епископ Марко, у Пећи, и

игуман Цамблак, у Дечанима, са својим култом монаштва и православне цркве, и својим традиционалним идејама и конвенционалним стилем. На другој страни су дворски писци, деспот Стефан, монахиња Јефимија, патријарх Данило III и анонимни раванички монаси, с култом кнеза Лазара и афирмацијом световне власти и витештва. Ови други су изразито национални писци, који не глорификују "молчалништво" већ јунаштво, и материнство, не девичанство, и природу и љубав, не аскезу. Струје теку напореда и у исто време, прва као бранилац хесихазма, који се повлачи, друга као весник хуманизма, који је на видику.

Преображаји наше књижевности на измаку средњег века нису настали, треба ли рећи, стваралаштвом једне личности, него целе једне генерације. И нису се појавили само у књижевности, него и у уметности и у људским односима и обичајима. Елементи световног живота и осећање природе, тако снажни и реални у деспотовом *Слову љубави* и у *Натпису на мраморном стубу на Косову*, дошли су до израза и на фрескама у деспотовој Ресави. На зиду те цркве, крин у руци св. Трифуна је као узабран, хртови на илустрацији Гозбе богаташеве као живи, оружје и костими на ратницима као да су ратници позирали сликару. У не малој групи писаца и преводилаца, деспот Стефан Лазаревић је само најјасније одређена и најчвршће опредељена књижевна личност. Сва три његова оригинална списа су изразито песничка и патриотска, и сва три су, по порукама, претежно световна. У њега нису особени само мисли и осећања, него и акценат говора. Које ли разлике између звучности и страсности његовог гласа и благости и идиличности Теодосијеве пре стотину година! Колико представник једне традиционалне књижевности деспот Стефан Лазаревић је исто толико изразит новатор, у чијим списима се откривају контуре једног новог века.

Белешке:

1 Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана, у Старим српским биографијама XV и XVII века*. Превео Л. Мирковић, Београд, 1936, стр. 63.

2 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд, 1902, стр. 78–79, бр. 250.

3 *Нав. дело*, I, стр. 71, бр. 250.

4 *Нав. дело*, I, стр. 76, бр. 240.

5 *Нав. дело*, III, стр. 47–48, бр. 4953.

6 L. Bréhier, *La civilisation byzantine*, Париз, 1950, стр. 76. и 337.

6а Константин Филозоф, *нав. дело*, стр. 94.

7 A Kempis, *Les beaux-arts en Hongrie*, Будимпешта, 1966, стр. 64.

8 Зборник се чувао у Народној библиотеци у Београду до 6. априла 1941. кад је изгорео. Из њега је објавио Ђ. Даничић у "Гласнику Друштва српске словесности", 1859, XI, стр. 166 деспотово "Слово љубави", а у истоме *Гласнику*, 1861, XIII, стр. 358–368 "Похвално слово кнезу Лазару". Цео Зборник је описао и знатан део његов објавио Ст. Новаковић, *Srpskoslovenski zbornik iz vremena despota Stefana Lazarevića* "Старине" ЈАЗУ, 1877, IX, стр. 1–47. Исти текстови, изузевши *Слово љубави*, налазе се и у једном рукописном зборнику из XV века у манастиру Крушедолу (С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, Сремски Карловци, 1914, бр. 71).

9 О њима је писао В. Ј. Ђурић у "Зографу" 1967, II, стр. 22–29.

- 10 Још увек је једина студија о минијатурама у томе псалтиру J. Strygowsky, *Die Miniaturen des serbischen Psalters*, Беч, 1906.
- 11 Љ. Стојановић, *нав. дело*, I, стр. 77, бр. 243.
- 12 *Нав. дело*, стр. 76, бр. 241, и III, стр. 40, бр. 9439.
- 13 *Нав. дело*, III, стр. 47–50, бр. 4953, VI, стр. 96, бр. 10032.
- 14 Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград, 1963, стр. 200–202.
- 15 Објавио Ђ. Даничић у "Гласнику Друштва српске словесности", 1861, XIII, стр. 358–368; прештампано (изоставивши епизоду о Агари) Ст. Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српскословенскога*, Београд, 1904, стр. 292–296; почетак списка превео М. Башић, *Из старе српске књижевности*, Београд, 1922, стр. 228–230; крај списка превео Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, Београд, 1960, стр. 129–130 (оба преводиоца изоставили епизоду о Агари).
- 16 Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела...*, Титоград 1963, стр. 199; Ђорђе Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац, 1968, стр. 258.
- 17 Ђ. Даничић, Ст. Новаковић, *нав. дело*.
- 18 К. Krumbacher, *Geschichte der byzantinische Literatur*, Минхен, 1897, стр. 491.
- 19 По једном апокрифу, робиња Агара, Египћанка, родила је Авраму сина Исмаила, од кога потичу Турци; отуда у нашим старим списима Турци се називају Агарени, Агарјани, Исмаилћани.
- 20 Стуб одавно не постоји.
- 21 Ђ. Сп. Радојичић, *нав. дело*, стр. 159–169, 202–205; исти, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад, 1962, стр. 195–198; Л. Мирковић, *Шта значи мраморни стуб подигнут на месту Косовске битке и шта каже натпис на овом стубу*, "Зборник Матице српске за књижевност и језик", 1962, IX–X, стр. 11–12; Ђ. Трифуновић, *нав. дело*, стр. 270–291.
- 22 Последње издање оригиналног текста, Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад, 1962, стр. 191–194. Превод: Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија...*, стр. 137–138 (дослован и с грешкама); Л. Мирковић, у "Зборнику Матице српске за књижевност и језик" 1962, IX–X, стр. 9–10 (мање дослован, али такође с грешкама) и С. Матић у истом "Зборнику", 1968, XVI 1, стр. 7–8 (слободан и понародњен).
- 23 Р. Марић, *Трагови грчких историчара у делима Константина Филозофа*, "Глас", САНУ, 1964, 190, стр. 15–43; Д. Павловић, *Елементи хуманизма у српској књижевности XV века*, "Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор", 1963, XXIX, 1–2, стр. 5–16.
- 24 С. Матић, *Трећи прилог о Даниловом "Слову"*, "Зборник Матице српске за књижевност и језик", 1968, XVI, 1, стр. 10.
- 25 Последње издање оригиналног текста Ђ. Сп. Радојичића, *Развојни лук...*, Нови Сад, 1962, стр. 198–201; од истога, превод у његовој *Антологији...*, стр. 138–139.
- 25 Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела...*, Титоград, 1963, стр. 200. и 214.

- 27 Ст. Новаковић, у "Starinama" JAZU, 1877, IX, стр. 8.
- 28 М. Кашанин, *Ресава деспота Стефана*, "Зограф", 1960, 3.
- 29 А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд, 1926, стр. 190–191.
- 30 Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, Беч, 1858, стр. 333–335.
- 31 Нав. дело, стр. 331–333.
- 32 Ст. Новаковић, *Законски споменици*, Београд, 1912, стр. 753.
- 33 Н. Радојичић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд, 1962, стр. 37.
- 34 St. Novaković, *Srpsko–slovenski zbornik iz vremena despota Stefana Lazarevića*, "Starine" JAZU, 1877, IX, стр. 14; превео Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела...*, Титоград (Подгорица), 1963, стр. 196–197.
- 35 Ст. Новаковић, *нав. дело*, стр. 7.
- 36 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I, Београд, 1929, стр. 207–208.
- 37 Најновије издање, с коментаром, Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук...*, Нови Сад, 1962, стр. 180–191.

Јелена Балшић

Предговор написао Ђорђе Сп. Радојичић

Рођена је око 1368. године као трећа кћи ставилца Лазара, доцнијег српскога кнеза. Ставилац је дворско звање. Њему је била поверена брига о исхрани владара и целога двора. Са својом женом Милицом, која је била из породице Немањића, Лазар је живео поред цара Стефана, а после поред цара Уроша. Тако је мала Јелена, која је носила име прве српске царице, рано детињство провела на царскоме двору. Одрасла је у Крушевцу, у престоници српске кнежевине која је створена после коначног распада царства.

Главни њен васпитач била је, наравно, њена мајка Милица, за коју стари српски књижевник Константин Филозоф казује да је била "достословна и велемудрена", "мужаствена жена", која је била упућена "у светске ствари у којима је човек у недоумици" и која је умела да даје мудре савете као Одисеј. Други стари српски књижевник, Григорије Цамблак, за Милицу је рекао да "многе превасходи" "и делатношћу и врлинама, у премудрости и оштроумљу".

Те Цамблакове похвалне речи односе се и на монахињу Јефимију, удовицу "великог и најхрабријег деспота" Угљеше, која је, као Миличина сродница, живела на двору у Крушевцу. Склонила се тамо можда већ крајем 1371. године, одмах после погибије свога мужа и заузимања Серске деспотовине од стране Грка. Поуздано је живела у Крушевцу после 1383. год., после уласка Турака у Сер, некадашњу деспотову престоницу. На тај би начин поред Јелене била и Јефимија, и то или од Јеленине треће године или од петнаесте. У првом случају Јелена би се духовно формирала под Јефимијиним утицајем, а у другом Јефимија би се нашла Јелени у доба кад се себи и својој околини стављају многа и тешка питања.

Треба навести шта за Јефимију пише Константин Филозоф, па да се дође до тачног закључка шта је Јефимијино присуство у крушевачком двору значило за васпитање Лазареве и Миличине необично даровите деце. Јефимија је, по Константину, "у многим говорима и стварима најмудрија" и била је Милице "као кула нека и помоћ". Деца су је волела. О "њеној великој љубави и усрдију" говорио је деспот Стефан 1405. год., у доба кад је Јефимија била узела најстроже монашке завете, кад је постала деспотица Јевпраксија.

Јелена је расла са сестрама и браћом. Само се најстарија сестра Мара удала док је Јелена била још дете (од 5 година). Драгана, нешто старија од Јелене, удала се у Бугарску годину дана пре Јеленине прве удаје. Тодора, која је била нешто млађа, оставила је родитељски дом после Јелене. Постала је баница прво мачванска, а затим хрватско–далматинска. Оливера, која ће после Косова отићи у Бајазитов харем, родила се пет до шест година после Јелене, а браћа, сва тројица (Стефан, Вук и Добривоје), били су млађи и од Оливере. Тако је Стефан, доцнији кнез и деспот, имао свега око 12 год. кад се Јелена удала за Ђурђа II Страцимировића Балшића, "самодржавног господина све зетске и поморске земље" (око 1386).

Са Ђурђем је Јелена провела у браку око седамнаест година. Он је њу не само волео, већ и ценио. Сматрао је да јој може да поверава дипломатске мисије. У необично тешкој ситуацији после турске победе код Никопоља (1396) требало је да Јелена, у Ђурђево име, води преговоре са Сандаљем Хранићем. Тада није ни слутила да ће се после Ђурђеове смрти преудати за Сандаља, и то свакако из бриге да обезбеди државу Ђурђевом и своме сину, Балши III. У науци је изнето мишљење да у Ђурђу Страцимировићу треба видети Страхинића бана народних песама. Јелена би, по томе, била жена која се у одсудном тренутку опредељује не за мужа, већ за човека који је

мужевљеве дворе похарао и њу заробио. Историјски подаци приказују Јелену сасвим друкчије. Она је била достојна кћи "мужаствене жене" кнегиње Милице.

Као кнегиња Милица после погибије кнеза Лазара на Косову, тако је и Јелена после Ђурђевој смрти (1403) прихватила управу земље у своје руке. Само је Милица тежила да осигура мир српској кнежевини, а Јелена је Зету увукла у рат с Венецијом. Била је опасан противник млетачки кад је обећана награда од 500 до 1000 дуката онима који Млечанима "Балшу и матер његову живе у руке... предаду". У току тог ратовања Сандаљ Хранић, Јеленин будући муж, није ни најмање заузимао благонаклоно држање. Најзад је дошло до мира, али под једним условом: да се Балша III лично појави у Венецији. Посебним документом свечано је дата гаранција о његовој безбедности. Чак је и талац обећан. Као брижна мати Јелена није ипак хтела да пусти свога сина јединца. Пошла је сама у Венецију. Почетком августа 1409. год. стала је пред дужда и изјавила да је за све она крива, а не њен син. Те су речи оставиле дубок утисак на дужда и на млетачку господу. И они су Јелени указали "многе почести" (како је забележио млетачки хроничар).

За Сандаља Хранића Јелена се удала 1411. год. Као његова жена појавила се идуће године с њим на двору у Будиму, "на сабору западних краљева и друге госпде" (по речима Константина Филозофа). Ту су били краљеви угарски и пољски, а затим 13 херцега и кнезова, 24 грофа, 26 других феудалаца (не рачунајући угарске), најзад 1500 витезова са 3000 пратилаца. Повели су са собом 40.000 коња. Сем феудалне госпде из европских земаља, дошли су Татари (Монголи) и Турци. Од наших људи на томе сабору су узели учешћа још и ови феудалци: деспот Стефан, босански краљ Остоја, кнез Карло Курјаковић, два кнеза Бабонића, Иван Моровић, херцег Хрвоје, кнез Павле Раденовић. На сјајним витешким играма истакли су се босански витезови. Пољски летописац Длугош пише: "Сандаљ војвода босански и краљ Хрвоје учинише у присуству својих жена ту славу особито свечаном, јер се њихови витезови, високи и племенита стаса, храбро и јуначки на мегдану понеше." А међу феудалцима Јеленин брат, деспот Стефан, "најсветлији пред свима и више од свих видим беше, као месец посред звезда, и из далека видим беше свакоме". Тако бар тврди Константин Филозоф. Ликови учесника тога сабора, њих четрдесетак, изгледа да се налазе представљени у великом полихромном рељефу "Рај и пакао под Богородичним плаштом", који је израђен у цркви на Птујској Гори код Птуја. Можда је међу њима и Јеленин лик.

Год. 1426. Дубровчани су у своме граду приредили свечан дочек Сандаљу Хранићу и Јелени. Изгледа да се Дубровник Јелени веома допао. После смрти Сандаљеве (1435) желела је да се стално настани у Дубровнику и да негде изван градских зидина сазида црквицу себи за гроб. До тога није дошло. Дубровчани су се позивали да је за зидање цркве потребно папино одобрење.

Кад није могла крај Дубровника, Јелена се одлучила да подигне цркву себи за гроб у Зети, у својој некадашњој држави. Изабрала је Горицу (Брезовицу, Бешку), острво у Скадарском језеру, и ту 1440. год. подигла Богородичину цркву. У натпису себе назива "подружијем господина Ђурђа Страцимировића".

Духовник Јеленин био је Никон Јерусалимац. С њим се дописивала. "Отписаније богољубно" упућено је томе Никону. Био је по пореклу Византинац. Млађи од Јелене, рођен је око 1380. год. Између 1398. и 1412. год. пропутовао је Палестину, био у Јерусалиму, на Синају, у Египту. То своје путовање је описивао, и то због Јелене, да је ближе обавести о тим крајевима који су је веома интересовали. Никон пише српскословенски, али с времена на време употребљава грчке изразе, које пише ћирилицом онако како се изговарају. Одатле можемо закључити да је Јелена знала или бар разумевала грчки.

Од Никона нам се сачувао један рукописни српскословенски Зборник из 1439/40. год. У њему је *Шестодневник* и разни други текстови, веома привлачни за монахе који су се одавали "безмлвију" — хесихији (ћутању). На крају тога Зборника су црквени текстови на грчком. За Јелену је саставио други један српскословенски Зборник 1441/42. год. Унео је своју преписку с Јеленом (два њена и три своја писма), своја излагања о Немањићима као Јеленином "племену", затим живот Симеона Немање по Стефану Првовенчаном (то је други познати рукопис овог писца) и по Теодосију, Савин живот (по Теодосију), разне монашке прописе, чланке из космографије и поменути свој путопис. Јелена је тај Зборник приложила својој цркви у Горици.

Умрла је почетком 1443. год. На неколико месеци пре Јеленине смрти, у новембру 1442. год. састављен је њен тестамент. Писао га је њен духовник Никандар, старац јерусалимски. То је свакако Никон, који је у међувремену узео најстроже монашке завете и добио име Никандар. Тестамент је писан у Горичанима у Горњој Зети.

Што се тиче Никандра, он је по свој прилици постао калуђер у манастиру св. Николе на Врањини (у Скадарском језеру), ту је заузимао положаје игумана и проигумана, доживео је дубоку старост и умро после 1468. год.

Ђорђе Сп. Радојичић

Андоније Рафаил Епактит

Предговор написао Ђорђе Трифуновић

Име Андонија Рафаила познато је науци читаво столеће. Павле Ј. Шафарик први га је унео у своју *Историју*: "Епактит Антон Рафаил, живео 1420. год. 'под патријархом Далмације Николом' и сам је познат као састављач једне неукусне похвале кнезу Лазару. (Разликује се монах Рафаил из манастира Кастамонита, умро 1527. Монтф. Библи. 128)." ⁽¹⁾ У истој књизи П. Ј. Шафарик је описао и рускословенски рукопис из 1780. године, ⁽²⁾ који, поред осталог, садржи Андонијев спис. Овом приликом је још строже осудио *Врше мисли*, говорећи да је то "центо милозвучних фраза, мустра извештачених неприродности и чудовишности у мишљењу и стилу". ⁽³⁾

После неколико година Јевгеније Голубински понавља Шафарикове речи и уноси Андонија у свој преглед старе српске књижевности, маштајући при томе о пишевој националности: "Шафарик... говори о неком Епактиту Антону Рафаилу, који је око 1420. написао лоше (плохе) похвално слово кнезу Лазару, али он, вероватно, родом није био Србин, већ Хрват." ⁽⁴⁾

Одломак који је објавио А. Ф. Гиљфердинг ⁽⁵⁾ први је Иларион Руварац везао за Андонијево име. У Гиљфердинговом препису не налази се Андонијево име. Но, И. Руварац је имао у рукама рускословенски препис из 1780. године, те је из записа могао да се упозна и са Андонијевим именом и временом писања *Врши мисли*. ⁽⁶⁾ Свој проналазак саопштио је, касније, Љубомиру Стојановићу, који је издавао у целини Гиљфердингов препис: "По саопштењу г. Руварца ова похвала налази се и у једном карловачком рукопису заједно са Данилом, и на њој има забележено и име писца *Андоније Рафаил Епактит...* и биће (и ако је руске редакције) текст боље очуван." ⁽⁷⁾

Стојан Новаковић се користио Андонијевим делом као историјским извором приликом писања своје монографије *Срби и Турци*. Иако је, као и И. Руварац, строго оценио књижевне вредности, налажењем историјских података показао је блискост *Врши мисли* времену Косовске битке. Не знајући, очигледно, ни за Андонијево име ни за његов запис, који иначе, тачно датира постанак дела, С. Новаковић је приближно тачно одредио време писања *Врши мисли*. Он вели да је писац "сувременик, и који је за ту прилику своју похвалу и писао". ⁽⁸⁾

Чудновато је да Станоје Станојевић није знао за Руварчев налазак аутора *Врши мисли*. И после несумњивих чињеница да је Андоније аутор дела, С. Станојевић је тврдио како је тобоже Константин Филозоф "без сумње" саставио *Врше мисли*. ⁽⁹⁾ Скоро четири деценије касније С. Станојевић, сада уз сарадњу са Душаном Глумцем, води *Врше мисли* опет као Константиново дело. ⁽¹⁰⁾ Аутор дела није познат ни Владимиру Качановском, који је поново издао *Врше мисли*. ⁽¹¹⁾

Непоуздани Панта Срећковић зна за Андонијево име, али га назива епископом, не наводећи како је дошао до тога. ⁽¹²⁾

Љубомир Стојановић, по препису Димитрија Руварца, објављује Андонијев запис из рускословенског зборника из 1780. године. Иако није објављен у целини, и одломак записа давао је све чињенице о времену писања и име аутора. ⁽¹³⁾

Драгутин Костић се мало задржавао на Андонијевом делу, али је први, колико нам је познато, потражио сличности између *Врши мисли* и других косовских списа. ⁽¹⁴⁾

Ђорђе Сп. Радојичић је у више махова писао о Андонију Рафаилу и преводио одломке из његовог дела. Већ првом приликом покушао је да идентификује нашег Андонија са другим преписивачима истога имена. Претпостављао је да су Андоније Рафаил и неки кир Антоније са Свете Горе преводилац Јована Златоустог, — исто лице,⁽¹⁵⁾ чега се држао и касније.⁽¹⁶⁾ Ускоро је Ђ. Сп. Радојичић начинио исправку и нашао праву личност преводиоца кир Антонија.⁽¹⁷⁾

Први је Драгутин Костић скренуо пажњу на три слична места код Андонија и у другим косовским списима. Сличности је нашао са делом патријарха Данила III и *Словом о кнезу Лазару* непознатог писца.⁽¹⁸⁾ Од Костићевих налаза полазио је, касније, Ђорђе Сп. Радојичић. Судаћи по употреби истих властитих имена претпостављао је "да је Андоније Рафаил био под несумњивим утицајем црквене песме, Службе Лазареве".⁽¹⁹⁾ Испитивали смо песничка средства наведених дела и видели смо да има доста симбола који су заједнички Данилу III, непознатом писцу *Слова о кнезу Лазару* и Андонију Рафаилу. Има код Андонија симбола које налазимо само још у *Слову* непознатог писца: бисер, дијадема, Јосиф, корабљ, море, пчела, скровиште и сен. Мањи број Андонијевих симбола налазимо код Данила III: дрво, књига, млнија, одежа, пламен и стрела.

Судаћи по неким симболима, Андоније је читао и *Похвално слово о кнезу Лазару*, што не истичу ни Д. Костић ни Ђ. Сп. Радојичић. Тако само код Андонија и непознатог писца налазимо у сличној књижевној употреби — жених, око, сет и тама. Сличних вредности симбола *крин* читамо и код Данила III (једанпут) и у *Похвалном слову* (три пута).

Неколико симбола заједничка су Андонију и писцима *Слова о кнезу Лазару* и *Похвалног слова кнезу Лазару*: луча, облак, пристаниште и слнце. Сличност је, међутим, најочљивија код Андонија и непознатог писца *Похвалног слова*. Потоњи, на пример, каже да је Лазар "тихоје пристаниште",⁽²⁰⁾ а, Андоније — "тихоје житија корабљу пристаниште" (88). Симбол *света* (светлости), који налазимо само код Данила III, непознатих писаца *Слова* и *Похвалног слова* и код Андонија — говори најбоље о инспираторној блискости ова два дела.⁽²¹⁾

Андоније је, према томе, могао, поред Данила III и *Слова о кнезу Лазару* непознатог писца, познавати и *Похвално слово кнезу Лазару*. Ни у једном случају не ради се о преписивању редова. Андоније је више био читалац ова три дела, чије се симболике, приликом писања, *сећао*. Епактитов таленат, други погледи на поетско стварање и песничко изражавање — сачували су изворност *Врши мислних кнезу Лазару*.

Белешке:

1 Р. Ј. Schaffarik, *Geschichte der serbischen Schriftthums*, Пар, 1865, стр. 121.

2 Видети у I поглављу главе о *Житију кнеза Лазара* број (15).

3 П. Ј. Шафарик, *нав. дело*, стр. 240–241.

4 Голубинский, *Краткий очерк истории православныхъ, церквей, Болгарской, сербской и румынской или молдовалашской*, Москва, 1871, стр. 508.

5 А. Ф. Гильфердинг, *Босния*, стр. 273–275.

6 И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад, 1877, стр. 7–8.

7 "Споменик" САНУ, III, Исправке и допуне.

8 С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд, књ. 356–357, стр. 262.

- 9 S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarevic's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle*, "Archiv für slavische Philologie", 1896, XVIII, стр. 414.
- 10 С. Станојевић — Д. Глумац, *Св. Писмо у нашим старим споменицима*, САНУ, Београд, 1932, стр. 450.
- 11 В. В. Качановский, *История Сербии*.
- 12 П. Срећковић, *Преглед историјских извора о кнезу Лазару и Краљевићу Марку*, "Споменик", САНУ, 1990, XXXVI, стр. 58.
- 13 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, САНУ, Београд, 1905, стр. 46–47.
- 14 Д. Костић, *Старост народног епског песништва нашег*, *Јужнословенски филолог*", 1933, XII, стр. 41–43.
- 15 Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници XVI–XVII века*), Београд, 1942, стр. 33–34.
- 15 Ђ. Сп. Радојичић, *Андоније Рафаил*, Енциклопедија Југославије, I, Загреб, 1955, стр. 99.
- 17 Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности*, Београд, 1960, стр. 339. О Андонију видети још следеће радове, Ђ. Сп. Радојичић: *Похвала кнезу Лазару са стиховима*, "Историски часопис", 1955, V, стр. 248; *Drei Byzantiner, alt-serbische Schriftsteller des 15. Jahrhunderts, Akten des XI internationalen Byzantinisten-Kongresses 1958*, Минхен, 1960, ср. 504–565; *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад, 1962, стр. 147–148.
- 18 Д. Костић, *Старост*, стр. 42–43.
- 19 Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима*, стр. 248; *Антологија*, стр. 329, 339; *Развојни лук*, стр. 147–148.
- 20 Ђ. Даничић, *Похвала кнезу Лазару*, "Гласник", ДСС, 1861, XIII, стр. 367.
- 21 О симболици посебно расправљамо у првој и другој глави другога дела.

Најстарији српски записи записи о Косовском боју

Предговор написала Милка Ивић

На дан 6. априла 1941. године, у разореној Народној библиотеци, пропала су, поред толиких других рукописа, и ова два: један *Апостол*, писан на пергаменту XII/XIII и XIII/XIV века,⁽¹⁾ и *Диоптра* Михаила Псела, са којом се у истом повезу нашао и "лист од друге неке књиге".⁽²⁾ На страницама *Апостола*, као и на том у *Диоптри* накнадно убаченом листу, било је записа о разним стварима; између осталог, и о Косовском боју.

Из пера извесног Божидача, који се трудио око *Апостола*, потичу ове речи: . „Писа Божидарь сию книгѸ вг днь благочъстиваго кнеза Лазара кьдно доге царь Гамоуратъ на СитъницѸ и више во(и) м(е)с(е)ца юнагѸ д(ь)нь на Босове. “Његова је и следећа забелешка. „да знашь кре доде царь на СитъницѸ и ваша Ибраинь съцарьмь Дохатовика стегь носеки“.⁽³⁾

Ни прво ни друго наведено саопштење не укључује помен о погибији било којег од два владара, па је логично претпоставити да, док је записивао, Божидар још увек није био обавештен о исходу битке. Можда чак она у том тренутку и није била завршена? Ту је, у ствари, само једно сигурно: наш је извештач био начисто с тим да се ради о догађају чији значај завређује писменог трага.

Запис на накнадно уметнутом листу *Диоптре* био је толико оштећен да је приликом објављивања остављен са местимичним празнинама. Због те окрњености текста не смемо тврдити, ма колико нам се чинило вероватним, да је његов аутор тамо споменуто свештено лице чије је нечитко исписано име Љубомир Ковачевић прочитао као Новак,⁽⁴⁾ а Љубомир Стојановић као Иван.⁽⁵⁾

Ево тога записа:⁽⁶⁾

„... гь грѣшни поп Новакь, да к вѣдомо всакому... Ѹ колика тѸга беше по земли кади се Ѹби кнеза... вѣлики царь тѸрски. “

Чини се, бар на први поглед, као да, за разлику од оног претходног, овај текст своди казивање о Косовском боју управо на вест о погибији српског владара. Но — да ли је то баш заиста тако?

У принципу, могло би бити. У том случају, оно *велики цар турски* не спада у исту реченицу у коју *уби се кнез*, него у неку наредну, нама данас потпуно недокучиву. *Уби се* носи при том пасивно значење "би убијен" (с таквим се значењем јавља, на пример, презентски облик *убије се* (= "буде убијен")⁽⁷⁾ у следећој одредби Душановог *Законика*: „и где се наиде оубиство шинзи конно боуде зар'валъ бои да кст кривъ ако се и ѸбиѸ“).⁽⁸⁾ При таквом тумачењу облика *уби се*, реч *туга* коју овај запис помиње, сасвим је на месту са данас јој својственом семантиком.

Али — нити се *туга* у старом српском језику употребљавала искључиво у смислу "жалост", нити је израз *уби се* редовно функционисао као пасивна форма глагола *убити*; *тугом* су људи именовали узнемиреност, неспокојство,⁽⁹⁾ а глагол *убити* удруживали са *се* да би исказали значење "побити се", "потући се".⁽¹⁰⁾

Ако се под *уби се*, у запису о којем је овде реч, подразумевала информација "поби се", онда је уз кнеза (Лазара) морао бити означен и његов партнер у вршењу дате узајамно повратне радње, тј.

онај са којим се кнез побио (као што је то учињено у односу на цара Селима у следећем примеру: „**Уби се царь селім со козли ваши**“⁽¹¹⁾ = "поби се цар Селим са шиитима"). Зар не би било могуће претпоставити да су оне иначе никуд пристале речи *велики цар турски* служиле управо идентификовању таквог партнера?

Недовољно упућени у синтаксу старог српског језика пожурили би, највероватније, са одречним одговором, образлажући га чињеницом да тим речима недостаје одговарајућа граматичка ознака партнерства — облик инструментала с предлогом *с*. Међутим, некада, за разлику од данас, падеж друштва ту није био једини избор; у обзир је долазила и конструкција номинатива с копулативним везником. Тако, рецимо, глагол *умирити се*, који је у старом језику био узајамно повратног карактера значећи "помирити се", у следећим примерима добија управо такву номинативну конструкцију за допуну: „**оумири се Мехмедь царь и деспоть Лазарь**“⁽¹²⁾ = "помири се Мехмед цар с деспотом Лазаром"; "и то лето умири се царь и дужд. Једном речју, нема никакве препреке томе да се последњи део нашега записа замисли у оваквој реконструкцији (реконструисане делове стављам у угласту заграду): „...**да к вѣдомо всакомоу [чловѣк] Ѹ колика тоѸга беше по земли кади се Уби кнезь [Лазарь и] вѣлики царь тѸрски**“. Уколико би оваква реконструкција била тачна, реч *туга* би овде имала оно значење које јој Даничић придаје (в. напомену 9): узнемиреност, неспокојство, стрепња (латински *angor*).

На *Диоптри* Михаила Псела био је још један запис у којем се изразом *туга* сасвим очигледно није саопштавало о жалости, већ о неспокојству. Садржина тога записа гласи: „**ш колика (т)Ѹга беше по земли за кнеза Ла(за)ра до(ба)**“.⁽¹⁴⁾ "На основу сачуваних извора може се закључити да Турци нису имали успеха у борбама против кнеза Лазара у времену између маричке и косовске битке", констатовао је историчар Раде Михаљчић,⁽¹⁵⁾ допуњујући своју изјаву овом напоменом: "Нема разлога да се спољним нападима тумачи један савремени запис "О колика туга беше по земљи за кнеза Лазара доба" (Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 55, бр. 171).⁽¹⁶⁾ Дакле, немир се био уселио у српски народ ондашњег времена не толико због самих Турака колико, „без сумње, због опште неизвесности коју је носила собом епоха распада Душановог царства.

Овај и претходно разматрани запис веома су слични по вапају на који се, у суштини, свODE. Разликују се, међутим, битно по томе што један помиње битку као непосредан узрок свеопште стрепње, а други као да и не зна за њу; јадикује онако начелно. То вероватно упућује на хронолошки поредак — тај други је претходио по постању оном првом.

У Божидаревим белешкама — ни помена о тузи. Он је, изгледа, био очевидац наиласка Турака на Ситницу (описује како се стег проносио!), па је, готово ван себе од снажних утисака, пожurio да пером својим објави потомству велики видовдански догађај. Ако је и пламсала у њему узнемиреност, светлוצала је извесно и нада; још га није било поразило сазнање о исходу битке. Да јесте, зар не би јаукнуо?

Сви ови записи, ма колико кратки, непотпуни и непопуњиви били, наше су изузетно културно благо зато што преносе аутентичне поруке савременика оп злокобној слутњи која је притискивала народ пред судњи час наше пропасти.

Пропаст, рекосмо већ, није мимоишла ни саме записе; и они су изгинули у једном од страшних тренова сурове нам историје. Што наше памћење данас ипак походи велика народна стрепња Лазаревог доба, заслуга је оне неколицине културних посленика који записе на време објавише, спасавајући тиме потомству бар одјек предачких уздаха. За њихов труд, за спасилачки подвиг — нека им је слава и хвала.

Белешке:

- 1 В. Светозар Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Пос. изд. САН, СХСЦ, Београд, 1952, стр. 12, бр. 43.
- 2 Љубомир Ковачевић, *Белешке и натписи*, "Гласник Српског ученог друштва", књ. 56, Београд, 1884, стр. 341, бр. 26.
- 3 Светозар Матић, *нав. дело*, стр. 12, бр. 43.
- 4 В. Љубомир Ковачевић, *нав. дело*, стр. 341, бр. 26.
- 5 Године 1902, објављујући овај запис у својим *Старим српским записима и натписима*, Стојановић задржава име *Новак* (в. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд, 1982, стр. 53, бр. 164). Међутим, већ 1903. он упозорава: "Место **поп Новак** треба читати **поп Иван** (Љубомир Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду IV. Рукописи и старе штампане књиге*, Београд, 1982, стр. 215, бр. 444, Л. 1376). Исто упозорење Стојановић понавља и у књизи *Старих српских записа и натписа* која је објављена 1923. године: "Поправи: **поп Иван** (а не: **Новак**)" (Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, IV, Београд, 1986, стр. 17, бр. 6076).
- 6 Овде се он преноси у оном виду у којем га је Стојановић објавио у *Старим српским записима и натписима*, I.
- 7 Такве пасивне форме са *се* биле су у старом језику знатно чешће у употреби него данас — в. о томе Ирена Грицкат, *Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима*, Београд, 1972, стр. 115.
- 8 *Законик цара Стефана Душана*, књ. I, САНУ, Београд, 1975, на стр. 184.
- 9 У своме *Рјечнику из књижевних старина српских* (Београд, 1864) Даничић одредницу *туга* објашњава латинском речју *angor*, наводећи при том пример у којем је *туга* удружена с речју *бојазан* (**велию тоугоу и богазнь прнехъ**), што чини објашњење веродостојним, будући да су се у старом језику, ради веће експресивности, речи сродног значења чешће тако повезивале у јединствену синтаксичку целину (уп., рецимо, не само *туга* и *бојазан* него и *плач* и *ридање* у језику св. Саве — Ђорђе Трифуновић, Томислав Јовановић, Љиљана Јухас, *Азбучни показатељ речи у списима светога Саве*, "Археографски прилози", 2, Београд, 1980, под одредницама *туга* и *плач*). Скок, уосталом, напомиње да, с етимолошке тачке гледишта посматрано, наша данашња реч *туга* "показује семантички пријенос духовне напетости у напетост у жалости" (Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, књ. III, Загреб, 1973, на стр. 453), док Вук у свом *Српском рјечнику* уз ову одредницу наводи израз "туга ме је, es schaudert mich, cohoresco".
- 10 У Вуковом *Српском рјечнику* (одредница *убити се* под 2) стоји податак о томе да се глаголом *убити се* исказивало и значење "zusammenstossen, congređi". Уосталом, и реч *убити* без *се* имала је некада шире семантичке могућности него данас; под њом се могла разумети и информација "потући", "нанети пораз на бојном пољу" — уп. рецимо **оубише Дравганѣ и Мисиране...цара Багазита воинскѣ насвоен земли** (Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, XVI, Сремски Карловци, 1927, на стр. 255). Да је *убити* у старом српском језику могло означавати и "cladem inferre", констатовао је

Ђура Даничић још у *Рјечнику из књижевних старина српских* (под том одредницом), наводећи, међутим, као потврду само један пример, уз напомену да других није нашао: "cladem inferre, само на једном мјесту: **оубѣень бысть днькоуль**".

11 Љуб. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, на стр. 261.

12 Pavel Josef Šafařík, *Památku dřevního písemnictví Jihoslovanuv*, Праг, 1873, на стр. 79.

13 Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, Београд, 1984, на стр. 90.

14 Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, на стр. 55. Исти запис у издању Љуб. Ковачевића (*Белешке и натписи*, на стр. 340) има једно *за* и испред речи *Лазара*: **за кнеза за Ла(за)ра до(ва)**

15 Раде Михаљчић, *Косовска битка*, Историја српског народа, II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537), Београд, 1982, на стр. 42.

16 Раде Михаљчић, *нав. дело*, стр. 42, нап. 22.